

Susan Zimmermann

Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig*

Ausztria és Magyarország összehasonlítása

1888/89-ben életbe lépett két törvény a „birodalmi tanácsban képviselt országokban és királyságokban” — vagyis a ciszlajtán területeken, a Habsburg monarchia osztrák felében —, az egyik a munkások baleset-, a másik a betegbiztosításukra vonatkozott. Az osztrák állami társadalombiztosítási politika kialakulásának ugyanebben az időszakában egy a k. k. (császári, királyi) utakra követ szállító vállalat azt szerette volna elérni az illetékes hatóságoknál, hogy munkásainak csak egy részét kelljen a törvényben előírt biztosításba bevonnia. Az „utakra szánt kövek törésével, fejtésével foglalkozó” munkások essenek a törvény hatálya alá, de azokat a munkásokat, akik „a kövek szétterítésével foglalkoznak az utakon, teljesen ki kellene vonni a betegbiztosítási kötelezettség alól”. „Az utóbbi kérést az indokolja — érvelt a vállalat —, hogy a kavicsterítők, akik a készülő úton az odaszállított köveket elrendezik, *accord*-munkások, a munkát rendszerint nem egyedül vagy nem személyesen, hanem leginkább családtagjaik által vagy velük közösen, esetleg más, a kőszállító cégtől teljesen független munkásokkal végeztetik el. A helyzet olyan, mintha alvállalkozókat alkalmaznának, s ezáltal a betegbiztosítás megvalósításában [...] nehezen leküzdhető akadályok merülnek fel.”

A belügyminisztérium ennek ellenére úgy döntött az ügyben, hogy a kérés „nem teljesíthető [...] A bérkifizetés sajátos módja a munkások biztosítási kötelezettségét nem változtathatja meg.”¹

A baleset- és a betegbiztosítási törvény fontos mérföldkövet jelentett a munkaviszonyok új típusú és egyre terjedő állami, hivatali szabályozásában nem csak Ausztriában, de Európa számos más országában is. Az 1880-as évek és a világgazdasági válság 1929-es kezdete utáni évek közötti időszakot sok helyen a vállalkozói szabadság munkaerő-áruval való gazdálkodásának fokról fokra bővülő, szisztematikus szabályozása és korlátozása jellemezte. Különbőféle intézkedések születtek a munkavállalók egyes csoportjainak anyagi, illetve „társadalmi” biztonságának megteremtése érdekében. A társadalombiztosításról hozott törvények csak az egyik, jóllehet egy különösen fontos területét szemléltetik az ilyen típusú intézkedések kidolgozásának és kiépítésének.

* A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: Komlosy, Andrea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann, Susan (Hrsg.) *Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft.* /Historische Sozialkunde 11./ Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 1997. 87—115.

1 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89: 624—625.

Emellett a munkásvédelem játszott még különösen fontos szerepet. Ide tartozott például a munkaidő és az éjszakai munkavégzés fokozatos korlátozása, vagy a munkahelyi biztonság feltételeinek meghatározása. A munkaszerződések kialakításának szabadságába való beavatkozás csúcspontja ugyanakkor a minimálbér vagy a kollektív szerződéses bérmegállapodások rendszerének állami bevezetése jelentette. A fenti beavatkozások közös vonása az volt, hogy a (többnyire) állami szabályozásoknak köszönhetően kialakultak a bérmunka védett és szabályozott területei. A munkaviszony feltételeinek kialakítását többé már nem csupán a polgári jog, a szokásjog vagy az érintettek közötti helyi erőviszonyok, illetőleg a piaci viszonyokban rejlő lehetőségek és kényszerek határozták meg. Azokban az országokban, továbbá régiókban, ahol dinamikus, klasszikus nemzetgazdasági mutatókkal mérve sikeres iparosodás zajlott le, a munkaviszonyok e védett és szabályozott szektorának kidolgozása és kiépítése összekapcsolódott két alapvető tendenciával. Egyfelől, a 19. és kora 20. századi Európában a sikeres iparosodást a munkaerő legalább egy részének egyre teljesebb proletarizálódása kísérte. Az államnak és mindenekelőtt a vállalkozóknak a 18. század óta és a protoindusztriális korszaktól kezdve az volt a célja, hogy a rendi és céhes kötődéseket felszámolják, hiszen ezek az ő érdekeik érvényesülését akadályozták. Ám amikor a törekvés következményeként az eddig nem proletár életkörülmények között élő munkások egyre növekvő részének felbomlottak a korábbi kötődései (pl. céhek, jobbágy-ság, önellátásra törekvő mezőgazdasági termelés), eltűntek azok a védő, gondoskodó, ellenőrző társadalmi rendszerek is, amelyek ezekhez a megszűnt szociális kapcsolatokhoz kötődtek. Az utolsó lökést ebbe az irányba a gazdasági liberalizmus korszaka jelentette mindenhol Európában. Ez a korszak igen különböző ideig tartott az egyes országokban, és a korábban fennálló viszonyokat sem mindenhol ugyanabban a mértékben alakította át. Ausztriában nagyon rövid ideig és viszonylag gyenge formában volt jelen az 1850-es évek vége és az 1880-as évek eleje közötti időszakban (Hanisch 1994: 183). Magyarországon a gazdasági liberalizmus, amely az 1867-es kiegyezés után élte virágkorát, mélyebb gyökereket vert, mint a birodalom nyugati felében, a „szabadelvűek” — az ún. koalíciós kormányzás (1906—1910) rövid intermezzóját kivéve — a dualizmus alatt végig mértékadók maradtak kormányzati szinten.

A lakosság azon része, amelynek életkörülményeit a korszak drámai, gazdasági átalakulása érintette, fokozatosan kiszorult a szociális védelem hagyományos mechanizmusai közül. Ebben a helyzetben újabb átalakulás vette kezdetét. Az állami szociálpolitika kidolgozásával és kiépítésével — ide tartozik a munkások baleset- és betegségbiztosítása is — az állam és a vállalkozók újfajta védelmi mechanizmusokat kezdtek kialakítani, mely a munkaerőnek legalább bizonyos csoportjaira kiterjedt. Ehhez csatlakoztak még — Ausztriában különösen a századforduló után (Mensch 1984) — a jelentékeny csoportoknak juttatott reáljövedelem-emelések is. A munkások újratermelési, reprodukciós szükségleteinek kielégítése tehát egyre inkább a munkájukért kapott (elsődleges) jövedelmükön és egy második, ún. szociális jövedelmükön keresztül valósult meg. A folyamat a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikálásaként* határozható meg, amely a piacon és/vagy az államon keresztül valósulhatott meg. Mindez megemelte a munka-

* Kommodifikáció alatt itt és a későbbiekben azt értjük, mikor az emberi tevékenység és az emberi szükségletek kielégítése bekerül abba a szférába, ahol a társadalmi és gazdasági viszonyok csereérték

erő-áru önreprodukciója kapcsán felmerülő kiadásokat. Jóllehet ez a vállalkozók által bizonyára nem kívánt fejlemény volt, de egyben egyértelmű következménye is a növekvő proletarizálódásnak, vagyis — ebben az összefüggésben — annak a jelenségnek, hogy az egyes ember és a háztartás reprodukciós szükségleteinek kielégítése a pénzbevételektől vált függővé. A terjedő proletarizálódást mégsem követte automatikusan az egyén szükségleteinek kommodifikált formában való tényleges kielégítése. Voltak olyan munkáscsoportok, akiket alig vagy egyáltalán nem érintett a reprodukciós szükségletek kielégítésének terjedő kommodifikálása, mint pl. sokakat azok közül, akik egyik lábukkal a társadalmi valóság ipari—proletár felén álltak, másik oldalról viszont, akárcsak korábban, nem-proletár és nem-ipari élet- és munkaviszonyokhoz kapcsolódtak. Mindezek miatt az iparban dolgozók közül sokaknak és nem keveseknek a nem csak iparban dolgozók közül is a pusztá létezés, az életben maradás vált bizonytalanná. Jóllehet ez a jelenség a cislajtáni területeket is súlytotta, a Magyar Királyságban különösen erős mértékben érvényesült. Egyedül a monarchia keleti feléből 1918-ig 1,4 millió ember vándorolt ki. Nagyrészüik vidéki volt, elvesztette darabka földjét, vagy soha nem is volt földbirtoka, esetleg csak egy parányi parcellát mondhatott magáénak. Sokan közülük sem mezőgazdasági bérmunkásként, cselédként, sem az iparban nem találtak mégcsak szűkös megélhetést sem (Katus 1970: 42; Szabó 1972: különösen a 4. rész). Ausztriában ezzel szemben azok az emberek, akiknek életét a reprodukciós szükségletek terjedő kommodifikálása nem érintette kellő mértékben, jellemzően maradtak a csak részben proletarizált élet- és kereseti viszonyok között.

Az átalakulás folyamatában kiemelkedő szerepet játszott a munkaviszonyok, munkafeltételek ki- és átalakítása, különösen pedig azok szociálpolitikai körbeábrázása. A reprodukciós szükségletek kielégítésének megszilárduló kommodifikálása nem kis mértékben a munkaviszonyok egyes területein bevezetett munkajogi és szociális védelem fejlődése révén vált (kézzel fogható) társadalmi valósággá. Az osztrák társadalombiztosítási törvények 1887/88-as megalkotásakor például a törvényben meghatározott munkaadói hozzájárulás egyértelműen „egy valódi, közvetett béremelést” jelentett, s az osztrák birodalmi tanács ülésein a liberális reformpárti oldal is egyértelműen ennek tudatában cselekedett (Lachnit 1989: 86, 115).

A kialakulóban lévő, szociálpolitikával védett szektor mellett azonban továbbra is létezett a többféle formában jelen levő szabályozatlan munkaviszonyok területe. Itt az érintettek reprodukciós szintjében megmutatkozó különbségek jellemzően attól függetek, hogy a proletarizált, de nem védett munkaviszonyokba való bekapcsolódást milyen mértékben tudták kiegészíteni a reprodukció biztosításának alternatív formáival.

Alig hogy megtették az első lépéseket a bérmunka államilag garantált szociálpolitikai szabályozásában és ellenőrzésében, nyomban elkezdődött a vita is az új szociálpolitika által érintett és az abból kirekesztett munkaerő közötti határ meghúzásáról — mint ahogy ezt az osztrák útéptők példája is mutatta. A munkaviszonyok kialakulóban levő védett és védelem alá nem eső szektorainak szétválasztási folyamata minden volt, csak súrlódásmentes nem. A k. k. birodalmi utak építőiről hozott belügyminisz-

orientált pénzgazdálkodás, illetve nemzeti gazdaság formájában jelentkeznek. A szükségletek kommodifikált kielégítése alapvetően pénzkereső tevékenység és állami juttatások révén jelentkezik a modern társadalmakban. — A Szerző.

tériumi állásfoglalás korántsem az egyetlen példa volt a cislajtáni területek legfelsőbb hatóságainak sok esetben megnyilvánuló szilárd törekvésére, hogy a munkakörülmények látszólagos szabályozatlansága vagy sajátossága ne zavarhassa meg a munkaviszonyok védett szektorának kiépítését. A védelmi hálót legalább azokban az üzemekben és vállalatoknál akarták a lehető legteljesebbre fűzni, amelyek társadalombiztosítási kötelezettség alá estek. A munkaadók vagy akár a munkavállalók állítólagos hátrányaira való hivatkozás épp úgy nem hatotta meg a minisztériumot, mint szervezési gondok vagy egyéb — ahogy ma mondanánk — piaci hátrányok említése. „A vállalat feladata — jelentette ki a minisztérium ennek megfelelően a fent említett ügy kapcsán lakonikusan —, hogy az esetleg felmerülő nehézségeket egy, a célnak megfelelő üzemi betegséglejövő pénztár felállításával megszüntesse.”²

A vállalkozók szabadsága vagy a munkavállalók védelme körüli mindennapos viták, háttérben a már létező szabályozással, a sokkal mélyebben gyökerező társadalmi konfliktusok egyik megnyilvánulási formáját jelentették meg. A szociálpolitikával védett és a kevésbé vagy egyáltalán nem védett munkások közötti határ meghúzása feletti disputák Ausztriában és Magyarországon, s Európa más országaiban is együtt jártak a munkaviszonyok védelmének kiépítése és a védelem kibővítése érdekében tett lépésekkel. Az 1887-es osztrák balesetbiztosítási törvény például az új intézkedések teljesítésétől teljesen ’megkímélte’ többek között a kisipari szektort. Azok a dolgozók is kimaradtak az újonnan bevezetett társadalombiztosításnak legalábbis a biztosításra kötelezettjei közül, akik háztartási vagy uradalmi szolgálati viszonyban álltak, így elsősorban a városi és a mezőgazdasági cselédek, illetve szolgák. De ugyanez vonatkozott a mezőgazdasági munkásokra is. Az, hogy az új törvények éppen így és nem másként húzták meg a biztosítottak és nem biztosítottak közötti határt, semmiképpen nem volt magától értetődő. Ebből adódóan a potenciálisan érintett társadalmi csoportok, illetve érdekeik képviselői, valamint a hatóság újra meg újra heves küzdelmet folytatott ennek, és később más intézkedésnek is a kibocsátása előtt. Fontos vita-kérdés volt a védelem materiális mértéke — a társadalombiztosítási törvényhozásban ez a juttatás mértékét jelentette —, s ezáltal a védelembe bevonandó vagy már érintett csoportok reprodukciós szükségleteinek kommodifikált kielégítése is.

A biztosítottak körét kezdettől fogva jogilag és gyakorlatilag részben eltérő módon határozták meg Ausztriában, mint Magyarországon, s az előírások az évtizedek alatt részben hasonló, de részben különböző úton is fejlődtek tovább. Ausztriában például a juttatás mértéke határozottan magasabb volt több területen is. A birodalom nyugati felében ráadásul kezdettől fogva a kereső népességnek összességében nagyobb részére terjedt ki a társadalombiztosítás egyes területeinek működése, mint Magyarországon. A betegbiztosítás intézményét — Magyarországon 1892 és 1907 között a kötelező biztosításnak ez az egyetlen formája létezett — a Lajtán innen a lakosságnak és a keresőknek is szembe tünően kisebb hányada élvezhette, mint a Lajta túloldalán (lásd: táblázat). Bizonyos biztosítási ágak, mint pl. az Ausztriában 1920-ban törvénnyel szabályozott kötelező munkanélküli biztosítás, Magyarországon nem is kerültek bevezetésre.

² Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89: 625.

Táblázat

*Az államilag szabályozott munkás betegebiztosítás biztosítottjai a lakossághoz (L) és a kereső népességhez (K) viszonyítva (százalékban)*³

Év	Ausztria ⁴		Bécs K	Magyarország ⁵		Budapest és környéke ⁶ K
	L	K		L	K	
1890	6,48	11,77		—	—	—
1900	9,6	18,55	56,34	3,6 ⁷	8,28	26,08
1910	12,14	23,19	64,82 ⁸	5,74	13,76	26,07
1920 ⁹	17,54	31,81 (34,28 ¹⁰)	64,09 (73,58 ¹⁰)	6,02	12,82	
1930	14,94	31		8,3	18,03	30,36

(Források: Magyarországi népszámlálási eredmények; Budapesti Kerületi Munkásbiztosítási Pénztár 1912. évi jelentése; az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1929. és 1930. évi működéséről; a Magyar Királyi Állami munkásbiztosítási hivatal 1910. évi jelentése; *A magyar társadalombiztosítás tíz éve; A magyar társadalombiztosítás ötven éve; Magyarországi rendeletek tára* ker. min. 1892. jan. 29. — 2342 sz., Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern (különböző évfolyamok); *Österreichisches Volkseinkommen* 1965; Kausel 1979; Butschek 1996; Banik-Schweitzer 1982.)

De nem csak a birodalom két fele, illetve később Ausztria és Magyarország között (csak e két utódállamot vizsgáljuk ehelyütt) állt fenn ilyen különbség a lakosság szociálpolitikai védelmének kiterjedtségében és a védelemben részesülők mértékének hosszú távú növekedésében. A munkásbiztosítás juttatásaiban a két országon belül sem mindenhol azonos, sőt gyakran még csak megközelítőleg sem összehasonlítható mértékben részesültek az emberek. A biztosítottak aránya az egyes régiókban igen különböző volt. E tény szemléltetéseként elég összehasonlítani a betegebiztosításban részesülő keresők országos átlagait a két főváros, Bécs és Budapest arányszámaival (lásd: táblázat). Ezek a földrajzi eltérések szoros összefüggésben álltak az egyes területek iparosodottságának és termelési viszonyainak nagyon különböző fejlődésével. A nagy- és kisipar egy régióon belül is egyenlőtlenül oszlott meg, a háziipar különböző mértékben szorult vissza. Ezen kívül annak is döntő jelentősége volt, hogy a munkásbiztosí-

3 A táblázat az önállóan belépő biztosítottakat is tartalmazza; minden biztosítási pénztárnál a biztosítottak átlagos éves számát vettük alapul.

4 A cislajtán területeket, illetve 1920 után az Osztrák Köztársaságot jelenti.

5 Fiume és Horvát-Szlavónország kivételével a Lajtán inneni területeket, illetve 1920-tól a Magyar Királyságot jelenti. Az 1891-es törvény értelmében Fiuménak az állami betegebiztosítás területéhez kellett volna tartoznia, de 1910-ig bezárólag ez nem teljesült.

6 A fővárosi biztosítottak adatai önállóan nem állnak rendelkezésre, ezért Budapesten kívül ide kellett számítani a törvényhatósági jogú Kecskemét városát és az egész, Budapest agglomerációját leszámítva agrár jellegű Pest—Pilis—Solt—Kiskun megyét is. Az így értelmezett 'Budapest és környéke' kereső lakosságának 1900-ban (ill. 1930-ban) 48,2%-a (ill. 53,2%-a) esett a főváros területén kívülre. A terület biztosítottjai 1927-ig a budapest, váci, kecskeméti vagy a kiskunhalasi kerületi pénztárhoz tartoztak; ezt követően egyesítették ezeket a pénztárakat Budapesti Kerületi Betegbiztosítási Pénztár néven. Csak a kerületi betegebiztosítási pénztárak biztosítottjai vannak lajstromozva.

7 A biztosítottak száma az év végén.

8 1904—05-ben és 1910-ben Bécsben nagyméretű városbővítést hajtottak végre.

9 Ausztria és Bécs esetében 1923.

10 A keresőképes lakosság munkával rendelkező része, tehát a munkanélkülieket nem számítva.

tás igényjogosultjainak köréből hosszú ideig szinte teljesen kirekesztették a mezőgazdasági kereső népességet, függetlenül attól, hogy egy kisebb paraszti gazdaságban vagy mezőgazdasági bérmunkásként dolgozott-e.

Ha eltekintünk a nagy munkaerő-csoportok védett szektorból való kirekesztésétől, és a Magyarország és Ausztria között, valamint a két országon belül is fennálló különbségektől, egy valami félreismerhetetlenül közös: a biztosítottak lakosságán, illetve kereső népességen belüli aránya hosszú távon a Lajta mindkét oldalán fokozatosan bővült (lásd: táblázat). A folyamat egyrészt a társadalombiztosításban részesülők körét szabályozó rendelkezések sokféle reformjának volt köszönhető. Másrészt a munkaviszonyok átalakulása is ezt erősítette, így pl. a kisipar jelentőségének csökkenése a nagyiparhoz képest vagy a városi cselédség csökkenő aránya. Harmadrészt különösen fontos volt, hogy a mezőgazdasági termelés vesztett nemzetgazdasági súlyából az iparral és a kereskedelemmel szemben, s a munkaerőnek egyre csökkenő része került alkalmazásra ebben a szektorban. A (későbbi) Osztrák Köztársaság területén 1869-ben még a lakosság 59%-a tartozott ehhez a szektorhoz, 1934-ben már csak 27%-a (Bruckmüller 1978: 17). Ugyanez az arány a transzlajtán birodalomfélben (Horvát-Szlavónország kivételével) 1890-ben 71%-ot tett ki, a területeket vesztett Magyar Királyságban 1930-ban 52% volt (Magyarországi népszámlálási eredmények).

Az 1880-as és 1930-as évek közötti félévszázadban tehát Ausztriában és Magyarországon egyaránt félreismerhetetlenül érvényesült az állami—hivatali rendelkezések és intézkedések által sajátos módon védett munkaviszonyok létrejöttének, majd kiszélesedésének folyamata. A fejlődés időben és térben kétségtelenül egyenlőtlenül zajlott le, s ezen felül tartósan összekapcsolódott munkások, illetve munkaviszonyok konkrétan meghatározott csoportjainak kizárásával és bevonásával. Másrészt a folyamat semmiképpen nem járt ugyanazokkal az eredményekkel a birodalom két felében, illetve a későbbi utódállamokban, Ausztriában és Magyarországon sem a védett szektor kiterjedési köre és belső felépítése, sem pedig a védett és nem (vagy csak kevésbé) védett munkaviszonyok közötti határvonal meghúzása tekintetében. Főként összehasonlító nézőpontból válik világossá, hogy ez az eltérés szorosan összefüggött a két birodalomfél társadalmi—gazdasági fejlődésének bizonyos sajátosságaival. A szociálpolitika fejlődésére nézve különösen fontos volt a mindenkori gazdasági fejlődés két jellegzetessége. Az egyik, hogy a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikálása semmiképpen nem érte és nem éri el hosszú távon sem ugyanazt a szintet minden országban, s az eltérő szintek esetenként nem is közeledtek/nek egymáshoz. Másrészt, ha a „látható”, kommodifikált gazdaságon belül a reprodukciós szükségletek kielégítésének kiterjesztésében teljesen hasonló tendenciák is érvényesültek, akkor is lehetséges volt, hogy a két (védett — nem védett) szektor közötti határ meghúzása nagyon különböző módon alakult. Ez egyrészt az egyes gazdasági szektoroknak és munkaviszonytípusoknak az ország mindenkori fejlődési dinamikájában betöltött jelentőségével áll összefüggésben, másrészt a politikai erőterek alakulásával és azoknak a társadalmi erőeknek az ideológiai és kulturális preferenciáival, akik a szociálpolitika helyzetének alakulására befolyással bírtak (Zimmermann 1997: 4.1. fejezet).

A monarchia két felének és azok utódállamainak, Ausztriának és Magyarországnak az összehasonlításakor mindkét szempontot: a védettség szintjét és a határvonal jellegzetességeit is figyelembe kell vennünk. E rövid tanulmány keretén belül egy ilyen összehasonlításnak csak néhány fontos vonását tudjuk bemutatni a munkások bizonyos csoportjaira, illetve bizonyos munkaviszony-típusokra vonatkozó társadalombiztosítási intézkedések fejlődésén keresztül. Ezért elsősorban olyan ‘kritikus területek’, munkaviszonyok kerültek kiválasztásra, amelyeknek a védett szektorba való bevonása körül vita folyt, bekerülésüket újra meg újra elhalasztották vagy teljesen megakadályozták. A hajtóerők, a cselekvés játékterei és kényszerei, amelyek a hajdan adott fejlődési utak keretei között a szociálpolitika végleges útjának kialakítását meghatározták, így válnak leginkább láthatóvá. Végezetül pedig — pillantást vetve az 1930-as évek restriktívójára és a társadalombiztosítás ‘elmélete és gyakorlata’ közötti viszonyra —, arra a kérdésre keressük a választ, hogyan lehet jellemezni a védett munkaviszonyok kialakításával kapcsolatos hosszútávú tendenciákat.

NAPSZÁMOSOK A KISIPAR ELLENÉBEN?

A magyar társadalombiztosítási törvényalkotás jelentős eltérést mutatott az osztrák joghoz képest bizonyos csoportok kötelező biztosításából való kirekesztése tekintetében. A mindenkor határmegvonás és a két ország adott társadalmi—gazdasági fejlődésútjának alapmintáira nézve lényeges tényező, hogy Magyarországon a napszamosokat/-nőket szorították ki a kötelező biztosításból, Ausztriában pedig részlegesen a kisipar képviselőit. A cislajtán területen 1889-ben hatályba lépett munkás balesetbiztosítási törvény lényegében azt mondta ki, hogy csak arra a munkásra és „vállalati tisztviselőre”, értsd alkalmazottra vonatkozik a biztosítási kötelezettség, aki ún. gyárszerű vállalatnál dolgozik. Ebbe a kategóriába pedig csak azok az iparvállalatok tartoztak, amelyek több, mint 20 munkást foglalkoztattak. A „gyárszerű” vállalatoknál a biztosítási kötelezettség kiterjedt a tanoncokra, önkéntes gyakornokokra (Volontär) és a gyakornokokra (Praktikant) is. Ezzel szemben a betegbiztosítási kötelezettség minden olyan vállalatot, üzemet érintett, amely az ipartörvény hatálya alá esett, így a kisipart is (*Reichsgesetzblatt* 1 v. 1888:1; 33 v. 1888:57; Menzel 1893: 360). A balesetekre vonatkozó biztosítási kötelezettség „gyárszerű vállalatokra” való korlátozásával tehát bevontak egy fontos megkülönböztető elemet az éppen kialakulóban lévő társadalombiztosítási rendszer alapelveibe. Magyarországon az 1867-es kiegyezés után néhány évvel új törvény váltotta fel a régi [osztrák — A Ford.] ipartörvényt. Sem ez az 1872-es első magyar ipartörvény (1872: VIII. tc.), sem az ezután következő törvény (1884: XVII. tc.), amely évtizedekig érvényben maradt, nem ismert ilyen megkülönböztetést az iparvállalatok alapfogalmában. Amikor 1892-ben bevezették Magyarországon a kötelező betegbiztosítást (de a balesetbiztosítást még nem), a törvény az összes ipartörvény alá eső üzemet, vállalatot érintette, így a kisipart is (1891: XIV. tc.; Zacher 1905: Bd. VIII. 115). A birodalom keleti felén tehát, bár a társadalombiztosítás rendszerének kialakítása — a lehetséges ágazatokat figyelembe véve — jelentősen szerényebb mértékű volt, teljesen hiányzott a kisipar eltérő, sajátos szabályozása, amint azt

Ausztriában a balesetbiztosítási törvény kibocsátásával megteremtették. Létezett viszont egy másfajta — és a magyar viszonyok között nagy jelentőséggel bíró sajátos — korlátozás a kialakulóban levő társadalombiztosítási rendszerben a Lajtán innen is: csak azok a munkások tartoztak társadalombiztosítási kötelezettség alá, „akkikkel szemben a munkaadó a munkába álláskor világosan ki nem kötötte, hogy az alkalmazás nyolc napnál rövidebb időre terjed” (1891: XIV. tc. 2. §). Ez alapján az iparvállalatoknál dolgozó napszámosok/-nők és más kisegítő vagy alkalmi munkások be sem kerültek a szociális biztonság újonnan szőtt hálójába.

Mi volt a jelentősége a kirekesztésnek, amely a birodalom mindkét felében megjelent, s az új szociális biztosításból két ilyen különböző munkaviszony-típust zárt ki? Ausztriában miért a kisvállalatok, kisüzemek dolgozóit zárták ki a kötelező (baleset) biztosításból, míg Magyarországon az összes „mozgó munkáselemet” (a miniszter megfogalmazásával élve — *Magyar Törvénytár* 1907: 193)? A ciszlajtán kisiparosok megvédését az új szociálpolitikai intézkedésekkel együttjáró terhektől „gyárellenes törvénykezésnek” (Antifabriksgesetzgebung), illetve „iparellenes” (antiindustriell) intézkedésnek tekintették és ekként is interpretálták (Tálos 1981: 61 skk; Weidenholzer 1985: 316). A korai társadalombiztosítás ilyen szellemű kialakítása valóban kapcsolatban volt többek között a klasszikus liberalizmusnak az osztrák vezető politikai erő pozíciójából való leváltásával, és az osztrák liberalizmus európai összehasonlításban sajátos gyengeségével (Hanisch 1994: 183). Az 1880-as években a Taaffe gróf vezetésével megalakult „Eiserner Ring” (vasgyűrű) koalíciós kormány alatt (1879—1893) a konzervatív—föderalista erők váltak meghatározóvá a birodalmi tanácsban. Ez a kormányzat egyrészt természetesen könnyebben hártotta a nagyiparra a munkásbiztosítás intézkedéseinek terheit, mint a liberálisok, akik nagyon közel álltak a nagyiparos körökhöz. (De ez nem jelentette persze azt, hogy a liberálisok alapjaiban elleneztek volna állami szociálpolitikai intézkedések kidolgozását és bevezetését.) A „vasgyűrűnek” másfelől érdekében állt, hogy a kisipari segédszemélyzetet legalább részben kihagyja az ilyen intézkedésekből, hiszen ezek munkaadói, a kisiparosok a koalíció szavazóbázisához tartoztak. A kisiparosok érdekeinek szem előtt tartása nemcsak a társadalombiztosítási törvényalkotásban, de az ipartörvény 1880-as években hozott módosításaiban is tükröződött (Ebert 1975; Hofmeister 1981: 95 skk, 99 sk.; Grandner 1991: 155 skk). Egy hosszabbtávú perspektíva, amely erőteljesebben középpontba állítja a társadalmi—gazdasági szerkezetet és fejlődési folyamatokat, mindazonáltal más megvilágításba helyezi ipar és kisipar megoszlását is. Még ha el is tekintünk az — Európa nyugatibb feléhez viszonyítva — „utolérő fejlődés” tendenciáitól, a ciszlajtán területeknek jellemzője volt és maradt a gazdasági dinamika sajátos belső egyenetlensége és az európai gazdasági erőterben elfoglalt felemás jellege (März 1968; Matis 1972). A nagyipar lendülete soha nem tett szert olyan jelentőségre Ausztriában, mint a Német Birodalomban. A munka- és termelési viszonyok egységesítésére, valamint a nagyipari struktúra kialakítására irányuló tendenciák hosszabb távon nem csak Ausztria összetüretére nézve voltak jelen kevésbé határozottan. Hasonló különbségeket figyelhetünk meg akkor is, ha a birodalmi székes- és fővárosokat, Bécsset és Berlint akár a legdinamikusabb ipari fejlődésük időszakában hasonlítjuk is össze (Banik-Schweitzer — Meißl 1983; Banik-Schweitzer 1986). Hosszú távú perspektívában a kisipari munka-

adók megkímélése a szociálpolitikai költségek viselésétől, amely a túlélésüket is megkönnyítette, az osztrák jellegzetességek visszfényeként, s egyúttal ezek megerősítésének eszközeként jelenik meg. Ausztriában nem lebecsülendő jelentőségűek maradtak hosszabb távon is a gazdaság azon területei, ahol a munkaerő reprodukcióját betegség vagy baleset esetén a hivatalos, látható gazdaság nem vagy csak kis részben vállalta magára.

A nagyipari munkásság érdekében hozott szociálpolitikai intézkedéseket hosszabb távon szemlélve nem „iparellenes” politikaként, hanem az „ipari modernizációt elősegítő eszközként” (Holtmann 1981: 243) kell értékelni. Ausztriában a betegség- és balesetbiztosítási kötelezettség bevezetése a nagyvállalatoknál egyik eleme volt annak az átmenetnek, amely során a munkaerő-áru reprodukciós költségei egyre erőteljesebben integrálódtak a látható gazdaságba, s amelyben az állam az átalakulás közvetítőjének szerepkörét vállalta fel.

Az évtizedekig tartó, összességében dinamikus gazdasági fejlődés időszakában a vállalkozói oldal — racionalizálás és a termelékenység növelése révén — többnyire képes volt teljesen sikeresen feldolgozni az ily módon megnövekedő szociális terheket, illetve a vállalkozói szabadságba való beavatkozást. Ráadásul a társadalombiztosítás bevezetésétől a társadalmi stabilitás megteremtését is várták, „hiszen a munkások jobb anyagi helyzete, betegség esetére való biztosításuk, s aziránti reményük, hogy inség ellen balesetek esetén is biztosítva vannak, határozottan megnöveli a munkaképességet, a munkakedvet és ezzel a munka termelékenységét is” (Lachnit 1989: 87). Az új intézkedések arra is alkalmasak voltak, hogy a munkásságot visszatartsák a legközvetlenebb anyagi szükségletek hiányos kielégítése elleni nyílt lázadástól. „[A munkásosztályt] olyan elviselhető helyzetbe kell hoznunk, amelyben a hathatós reformokért határozottan fellép ugyan, de belátóan ki is várja azokat” (Lachnit 1989: 78). Ezek alapján nem volt meglepő, hogy a liberálisok korántsem zárkóztak el a szociálpolitikai (védő)intézkedések bevezetése elől. (Ha néhány vállalat a megváltozott feltételek között már nem volt versenyképes, s eltűnt a látóhatárról, azt a sikeres ipari fejlődés szükséges velejárójának tudták be.)

Az első világháború előtti évtizedek Ausztriájában kétségkívül olyan volt a társadalmi—gazdasági mozgástér, amely a legközvetlenebb, rövidlátó vállalkozói érdeken túli politizálást úgy tette lehetővé, hogy emiatt összességében nem kellett tartani az uralkodó érdek-konglomerátum alapvető destabilizálódásától. Bizonyos munkásrétegek anyagi és társadalmi integrációjának kiépítése ugyan esetleg kiválthatott e politikai erőterén belül elmozdulásokat, eltávolodásokat, de semmi esetre sem strukturális szakításokat. Ilyen körülmények között érezhetően előrehaladt a reprodukciós szükségletek kielégítése, és ezzel az eddig nem kommercializált emberi tevékenységek beillesztése a látható és mérhető nemzetgazdaságba.

Az 1880-as és 1890-es évek Magyarországon a tárgyalat politikai és társadalmi—gazdasági összefüggések némileg másként jelentek meg. Bár a második ipartörvény 1884-ben itt is adott bizonyos kedvezményeket a kisipari szektornak (Lőrincz 1974: 25), a magyar politikában sokkal hosszabb ideig töltött be domináló és gazdaságilag meghatározó szerepet a gazdasági liberalizmus. A vámunió létrejötte (1851) és az 1867-es államjogi „kiegyezés” után a gazdasági fejlődésben az agrár termékek exportja

lett döntő jelentőségű. A vidék mezőgazdasági termékei egyre inkább még az országban kerültek nagyüzemi feldolgozásra, és csak ezután exportra. Az élelmiszeripar mellett az 1890-es évektől lépett színre második vezető ágazatként a vas- és acélgyártás, valamint a gépipar (mozdony-, vagon- és mezőgazdasági gépgyártás) részben az immár egyre jelentősebb belső tőkeakkumulációnak köszönhetően. A villamossági ipar fejlődése is figyelemre méltó lendületet vett. A fejlődésben központi szerepet játszó nagytőkésekből, nagyiparosokból és nagybirtokosokból álló konglomerátum érdekei a gyakorlatban az exporttermelés különböző ágaihoz és ezen ágazatok infrastruktúrális és gépi felszereltségéhez kötődtek.¹¹ Nem véletlen tehát, hogy ilyen körülmények között a kisiparosok „külön érdekeit” kevésbé vették figyelembe az állami szociálpolitika kialakításakor. Az a tény is szorosan összefüggött a gazdaságilag és politikailag meghatározó csoportok legközvetlenebb érdekeivel, hogy a társadalombiztosítási intézkedések csak lassan és mindenképp előtérben kerültek bevezetésére.

Az iparvállalatok rövid időre alkalmazott munkásainak betegbiztosításból való kizárásával a törvényalkotó végülis egy olyan érdeket hagyott érvényesülni, amely a magyar fejlődési viszonyok között komoly jelentőségre tett szert. A szomszédos Ausztriához, de Németországhoz és Svájcra képest is ez a rugalmasan alkalmazható, szélsőségesen alulprivilegizált és alulfizetett csoport mennyiségileg lényegesen döntőbb szerepet játszott a magyar gazdaságban, iparban, építőiparban, az 'informális' szektorokban és mindenek előtt a mezőgazdaságban. A Magyar Királyságban (tehát Fiumét és Horvát-Szlavónországot nem számítva) 1890-ban a napszámosok az ország összes keresőjének 19,9%-át, Budapesten 16,1%-át tették ki (Magyarországi népszámlálási eredmények 1890. II: 34, 36—37). A magyar gazdaság- és társadalmpolitika szemében ezek az emberek *persona non grata* számítottak. A kötelező jövedelemadó alól való felmentésük miatt már az 1880-as években jelentősen romlottak a napszámosok lehetőségei a többi keresőhöz képest, hogy tartózkodási helyükön községi illetőséget szerezzenek, és ezáltal a hagyományos szegénygondozáson keresztül ellátáshoz jussanak (Zimmermann 1997: 37). Az 1891-es új társadalombiztosítás kirekesztő kitételei egyértelműen azt a cél szolgálták, hogy a napszámosok (akiknek feltűnően nagy része volt nő) társadalmi kirekesztettsége — ellentétben a többi ipari munkás tétován bár, de meginduló szociálpolitikai integrációjával — továbbra is fennmaradjon. A mezőgazdasági napszám a magyar elit számára különösen fontos szerepet játszott, hiszen az agrár szektor a magyar gazdasági növekedésben kiemelkedő jelentőségű volt. Az ipar és a kisipar ugyanakkor Budapesten, az ország legfontosabb ipari (s a nagy agrárállam tengerében mintegy szigetszerű) centrumában hasonlóan nagy mértékben használta ki a kereső népességnek ezt az alulprivilegizált csoportját. 1890-ben majdnem valamennyi napszámost, akit egyáltalán hozzá lehetett rendelni valamelyik kereseti ághoz (a budapesti napszámosoknak 30%-a volt ilyen), az ipari szektorba sorolták (Magyarországi népszámlálási eredmények 1890. II: 44—45). 1880-ban a fővárosi statisztikusok a népszámlálási eredmények kiértékelésekor úgy vélték, hogy a be nem sorolt napszámosok nagy része, vagyis azok, akik nem csak egy meghatározott kereseti ágban kerültek rendszeresen alkalmazásra, „az ipar főcso-

¹¹ Ennek bővebb összefoglalását lásd: Zimmermann 1997: 17 sk.

portjához számíthatók”. 1880-ban csak ez a csoport 19,4%-ot tett ki az összes keresőn belül (magánzók és tanulók nélkül). 1890-ben a legtöbb napszámost a fém-, agyag- és építőipar, valamint kiváltképp a malomipar alkalmazta, utóbbi ebben az időben a magyar gazdaság exportorientált vezető ágazatai között döntő jelentőségű volt (Budapesti népszámlálási eredmények 1880. III: 5, 7, 12—17, 35; 1890. III: 126—127; 1900. II (német nyelvű kiadás): 137; saját számítás). Az, hogy a budapesti statisztikában 1880 után a „közelebbi megnevezés nélküli napszámoként” összeírtak részaránya hirtelen visszaesett, „csupán az adatfelvétel tökéletesítésének [volt] köszönhető”, állították a fővárosi statisztikusok, „tehát csak látszólagos” csökkenésről volt szó („a közelebbi megnevezés nélküli” napszámok keresőkön belüli aránya 1900-ban hivatalosan csupán 5%-ot tett ki; Budapesti népszámlálási eredmények 1900. II (német nyelvű kiadás): 135).

Ilyen körülmények között ragaszkodtak szilárdan a szabadelvűek mindenekelőtt éppen a napszámok betegbiztosításból való kirekesztéséhez. Csak a társadalmi és politikai feszültségek kiéleződése vezetett Magyarországon a társadalombiztosítási politika intézkedéseinek korrekciójához. Az 1890-es évek dinamikus agráripari növekedését követően a nagytőkés — a gazdaságban liberális elveket valló — érdekcsoporttal szemben megerősödtek a nemzeti—konzervatív erők, akik a kispolgári, kisiparos réteggel, valamint a hanyatló (ún. dzsentri) társadalmi csoportokkal legkésőbb az 1905—06-os válság „nemzeti ellenállása” idején egymásra találtak. Az így kialakult és a fenti erők által meghatározott „koalíciós kormányzat” a maga — legalábbis az ideológiai szándékok alapján — paternalista és konzervatív—integratív színezetű társadalompolitikájával a társadalombiztosítás kérdésében is egyértelműen máshova helyezte a hangsúlyokat, mint a szabadelvű kormányok a megelőző évtizedekben. Már 1907-ben új törvényt bocsájtottak ki a kötelező baleset- és betegségbiztosításról, de a mezőgazdaság továbbra is a kötelező biztosításon kívül maradt. A múlt mulasztásainak — amelyek „sajátos gazdasági viszonyaiknak” voltak köszönhetőek — jóvátétele jegyében „biztonságot kell szolgáltatnunk a minden rendű munkáságnak arról, hogy a magyar állam nemcsak akar, de tud is gondoskodni róla” (*Magyar Törvénytár 1907*: 186 — a Munkásügyi Bizottság jelentése a képviselőházban). Az átmenetileg foglalkoztatottak kötelező biztosításból való kizárását megszüntették, és megkezdték a „mozgó munkáselemek” bevonását a gondoskodásba. Bár még mindig benne maradt a törvény szövegében a „közönséges napszámok” kötelező biztosításból való kizárása, de most legalább az alárendelt hatóságok saját joggyakorlatukban kötelezték magukat arra, hogy e kategóriába kizárólag a nem iparállalatnál alkalmazott napszámok értendők. Különösen a „párton kívüli”, állami felügyeleti szervként újonnan létre hozott Állami Munkásbiztosítási Hivatal járt el szigorúan (legalábbis) az ipari napszámok balesetbiztosításának érvényesítése ügyében. Községi utcaseprők, ipari építkezéseken és a magasépítésben alkalmazott napszámok, útépítő munkások — valamennyien biztosítottak lettek (1884: XVII. tc. 183. § — *Magyar Törvénytár 1884/86*: 92—93; 1907: XIX. tc. *Magyar Törvénytár 1907*: 182—193, 198—199; Lévai 1912: 6—9).

A „koalíciós kormányzás” alatt történt meg először Magyarországon az is, hogy a kisiparban alkalmazottakat kizárták az újonnan bevezetett balesetbiztosítási kötelezettségből (*Magyar Törvénytár 1907*: 187, 195; Lévai 1912: 17). A koalíciós hivatali idő lejáratá után 1910-ben véget ért a „nemzetiek” rövid intermezzója Magyarországon, de

a gát nélküli gazdasági liberalizmus korábbi formájában már nem tért vissza, és a két világháború közötti Horthy rendszerben végérvényesen az antiliberális erők jutottak érvényre a magyar politikai életben. 1927-ben kibocsájtottak egy új baleset- és betegbiztosítási törvényt, de a napszámosok társadalombiztosítási joga tekintetében semmi nem változott az 1920-as években (Rodé 1927: 37, 40–41).

Budapesten, amely az ország ipari fejlődésének most is csomópontja volt, a gazdasági elit továbbra is nagy mértékben hagyatkozott a napszámosok munkájára, akik továbbra is olcsó, rugalmas és bármikor felváltható munkaerőt képviseltek. A fővárosi gyáriparról készített egyik felmérés szerint 48,5% volt a napszámosok aránya 1928-ban (elkülönítve a szakmunkások, előmunkások és tanoncok csoportjától). Ugyanebben az évben a munkanapok 52,8%-át dolgozták végig ezek a napszámosok (beleértve a fiatalok és a gyermek munkásokat is), vagyis habár jogilag jóval kevésbé voltak védettek, tényszerűen mégis tartósabban dolgoztak, mint a többi munkás csoport. (1925-ben a napszámosok által végigdolgozott munkanapok aránya még csak 43,3%-ot tett ki.) Egy sokkal pontosabb, részletesebb felmérés szerint, mely az iparban és a közlekedésben dolgozó budapesti munkások szociális és anyagi helyzetét mérte fel 1929-ben, a tanult és tanulatlan napszámosok aránya 18,6% volt, illetve további 26,5%-ot tettek ki a betanított segédmunkások (Illyefalvi 1930: 158–165, 874).

A mezőgazdasági napszámosok, mint a nagybirtok számára továbbra is meghatározó munkaerőcsoport — az ipari napszámosokkal ellentétben — az egész korszakban formálisan is kirekesztett maradt a társadalombiztosítási kötelezettségből. A mezőgazdasági munkaviszonyok munka- és társadalomjogi újraszabályozása körüli kezdeményezésekben és csatákban az 1890-es évektől kezdve olyan utat választottak, amely mindenhová vezetett csak nem egy modern társadalombiztosítási jogalkotáshoz.

Ausztriában a különböző, törvények által „bizonytalan” helyzetben tartott csoportok balesetbiztosításba való bevonása vagy kirekesztése körüli vitákban a napszámosok már a korai években sem játszottak szerepet. A napszámos munka az osztrák gazdaságban kisebb jelentőségű volt. Bécsben 1869-től évtizedeken keresztül 2-3%-nyi napszámost mutattak ki a kereső népességben belül, 1910-ben már csak 0,8% volt az arányuk, a két világháború között pedig már nem is különítették el ezt a kategóriát (Banik-Schweitzer 1982: táblázatok). A társadalombiztosítási rendelkezések alkalmazása során a belügyminiszter kezdettől fogva kategorikusan elkötelezte magát amellett, hogy — miközben egyes vállalatokat egészében ki lehetett vonni a biztosítási kötelezettség alól — a vállalatokon belül nem engedték megkülönböztetni az egyes munkás kategóriákat a biztosítás vonatkozásában. Így például biztosítási kötelezettség állt fenn egy porcelánipari üzem udvarán alkalmazott napszámosok esetében, vagy azon személyeknél, akiknek — egy vállalati betegbiztosítási pénztár megfogalmazása szerint — kevesebb, mint egy hétig tartott munkaviszonyuk. Annak a munkásnak is elismerték a biztosítási kötelezettségét, akit csupán egy vagon kirakódására vettek fel napszámba, még akkor is, ha a munkaerejét „több vállalatnak is rendelkezésére bocsátja”.¹² Nem csak a birodalmi útéptörvények esete szemléltette, hogy a hatóságok nem tettek kivételt a biztosításra kötelezett vállalatok különbö-

¹² Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1888/89: 14, 81–82; 1888/89 265–266; 1890: 12; 1910: 36–37.

z, látszólag marginális vagy kevésbé szabályozott foglalkoztatásformái alapján. Egy cseh bank bécsi fiókjának takarítónőjét, aki nyitás előtt és zárás után egy havi átalányösszeg fejében takarított a bankban, az állami törvényszék a vállalat alkalmazottjának és biztosításra kötelezettnek tekintette.¹³ Hasonlóan ítélték meg egy szakácsnő esetét, aki egy vendéglőben állt alkalmazásban az ételosztásból származó tiszta bevétel átengedése ellenében. Őt is a vendéglő alkalmazottjának kellett tekinteni.¹⁴ Az ún. mellékállások esetében csak a tevékenység pótlólagos, illetve másodlagos jellege révén némileg megalapozott esetekben volt meggyőzhető a hatóság, s csupán ezekben az esetekben tekintettek el a biztosítási kötelezettségtől.¹⁵

Összességében tehát mindazok, akik az iparvállalatoknál napszámban vagy átmenetileg alkalmazott munkaerő jellegzetes kizsákmányolásával próbálkoztak, nem voltak éppen az osztrák szociálpolitika kedvencei. A liberálisok rövid kormányzása után az osztrák szociálpolitika a proletarizálódás olyan útját támogatta, amely valamelyest társadalmi integrációra támaszkodott. A hűsnál kevesebb alkalmazottal dolgozó kisiparban foglalkoztatottak helyzetéért ugyanakkor lényegesen kevesebbet aggódtak — a kisipar úgynevezett védelme abból állt, hogy az ott foglalkoztatottaktól megtagadták a balesetbiztosítás védelmét. A kisiparban foglalkoztatottak biztosításba való bevonása a Taaffe-kormány szociál—konzervatív társadalmi reformereinek leköszönése után sem került a figyelem középpontjába egyetlen meghatározó politikai erőnél sem. A konzervatívok és a keresztényszocialisták sokkal közelebb álltak — eltekintve egyes állásfoglalásoktól — a kispolgári önállóakhoz és kisiparos munkaadókhöz, mint ezek segédeihez és segédmunkásaihoz (Hofmeister 1981: 597, 601). A társadalomreformer—szociálliberális erők és különösen a szociáldemokraták pedig egyértelműen az „iparpolitikai” opciót helyezték előtérbe. Az ország teljes és gyors iparosodását remélték, támogatták, pártfogolták, és ezért a kis- és háziiparban dolgozókat vagy a cselédeket, szolgálókat, nagy számuktól és nemzetgazdasági jelentőségüktől függetlenül ’marginális’ csoportnak tekintették. A fennálló helyzetet összetett átmeneti időszakként értékelték, amelynek végén a kisipar hanyatlása és nevezett csoportok teljes eltűnése áll majd. Ennek megfelelően a szociálpolitikai elképzeléseket „az ipari társadalom modernizációjának elsőbbsége” szerint alakították ki (Holtmann 1981: 243—246; Hofmeister 1981: 596—597; Grandner 1991: 163 skk. a korai liberalizmusról Wadl 1987: 206—207). A társadalombiztosítási törvényhozás megreformálására irányuló törekvésekben, amelyek már az 1890-es években megjelentek, az olyan témák, mint például az öregségi és a nyugdíjbiztosítás sokkal fontosabbak voltak, mint a fennálló balesetbiztosítás kisiparra való kiterjesztése. Jóllehet ez a lépés is szerepelt a szakértők javaslataiban már az 1890-es évek közepén, és 1904-ben a Körber-kormány felvette a „program a munkásbiztosítás átalakítására és kiépítésére” című tervzetébe is, de amíg az első világháborúig egyes más kérdések tekintetében bizonyos reformokra sor került, a kisipar bevonása ügyében semmi nem történt. Csupán 1918 júniusában rajzolódtott ki változás ez ügyben. Az újjonnan megalakított szociális minisztérium nyilvánosságra hozta „tétéleit a társadalombiztosítás kiépítéséről”, amely a biztosítási kötelezettség

13 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1910: 179—180.

14 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1911: 130—131.

15 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1900: 191—192; 1901: 98—99.

alapvetően minden nem önálló keresőre való teljes kiterjesztését irányozta elő. Mégis már 1927-et írtak, amikor ez a terv — a mező- és erdőgazdasági munkásokat még mindig kivéve — az átfogó „munkás betegség-, baleset- és rokkantbiztosítási törvény” alakjában megvalósult (Hofmeister 1981: 529—530, 607—608, 625—626, 643—644).

A kisiparban dolgozók részleges kizárása a társadalombiztosítás alapvető elemeiből tehát majdnem négy évtizeden keresztül szívósan tartotta magát. Azok a politikai erők, amelyek a társadalombiztosítási törvényhozásra befolyással bírtak a monarchia korában más csoportokat és más projekteket tartottak fontosnak. A politikai erők egy része a kisiparosok közvetlen túlélési érdekeit képviselte, mások szemében az ebben a szektorban foglalkoztatottak nem számítottak a tőkés ipari modernizációban lényeges szerepet játszó csoportjának. 1927-ben, a relatív gazdasági stabilizáció időszakában, végül mégis történt egy döntő lépés: erőteljesebben egységesítették a reprodukciós szükségletek kommodifikált kielégítésének mértékét az alkalmazásban álló keresők különféle csoportjai esetében (kivéve a mező- és az erdőgazdaság munkásait). A kisiparban dolgozókon kívül most többek között a háztartási alkalmazottak is bekeleltek a kötelező biztosítás rendszerébe.

HÁZI IPAROSOK ÉS IPAROSNŐK, MEZŐGAZDASÁGI CSELEDEK ÉS CSELÉDNŐK

1889 novemberében a bíróság a prágai R. Beck fehérneműgyártó cég ügyében hozott határozatában leszögezte, hogy a vállalat elmulasztotta bejelenteni betegbiztosításra két munkását, Marie és Barbara Votrubát, a prágai kerületi betegbiztosítási pénztárnál. A cég véleménye szerint a két nő munkája „amíg az közös volt, [...] háziiparként” jelent meg. Miután Barbara Votruba megbetegedett, nővére „egy segédmunkaerő felvételével önálló vállalkozóvá” vált. Marie Votruba ezzel szemben azt mondta a jegyzőkönyv szerint, hogy ő „a vállalattól minden szükséges anyagot megkapott és naponta leadta a kész munkát egy előre meghatározott összeg fejében... Dolgozott ő ugyan másoknak is, nem csak az R. Beck cégnek, de csupán keveset és kizárólag akkor, ha az R. Becktől kevés munkát kapott.”

A bíróság jogászai megállapították, hogy a két testvér mint általános darabbéres munkás betegségbiztosítási kötelezettség alá tartozik. Az „ő segédmunkásaik viszonyát a nevezett céghez” ebben az összefüggésben „nem lehet számításba venni”.¹⁶ A hatóság szemében tehát ezek a segédmunkásnők sem az R. Beck céggel nem álltak munkaviszonyban, de azzal a kérdéssel sem kívántak foglalkozni, hogy esetleg Votruba asszony alkalmazottainak számítottak-e, és így neki kellett volna utánuk biztosítást fizetnie (vö. Menzel 1893: 373). Ugyanebben az évben a bíróság négy takács igen hasonló ügyében — ők Proßnitz községben segédmunkásaikkal dolgoztak egy cég részére — a biztosítási kötelezettség háziiparra való mindennemű kiterjesztésével szemben foglalt állást. A határozat szerint egyetlen érintett sem állt betegségbiztosítási kötelezettség alatt. Már az eljárás során úgy ítélték meg, hogy a takácsok segédmunkásaikkal szemben „önálló (jogosulatlan) vállalkozóknak” tekintendők. Ez azt jelenti,

¹⁶ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1900: 62—63.

hogy a takácsok és a cég közötti bérmegállapodásnak nem az ő saját munkaerejük „volt a tárgya, hanem elméletileg sokkal inkább csupán az áru előállítás”. Az, hogy az otthon dolgozó takácsok forgótőke-hiányban szenvednek, még nem teszi őket alkalmazott munkássá, hiszen mindemellett „fenntartják a műhelyt, szerszámok, készülékek és segédeszközök vannak saját tulajdonukban” stb. A másik oldalra nézve viszont ebből az következett, hogy a segéd munkások nem a vásárló céggel, hanem csak „a takácsokkal álltak munkaviszonyban”.¹⁷

A bedolgozás és az úgynevezett háziiparban végzett munka sokkal kényesebb probléma elé állította az osztrák hatóságokat, mint a napszamos-munka vagy az átmenetileg alkalmazottak munkaviszonyai. Az ezzel összefüggő kérdések körüli viták évtizedeken keresztül szüntelenül végigkísérték az osztrák társadalombiztosítás fejlődését. Az 1888-as betegségbiztosítási törvény szerint a „háziipar” munkásai nem tartoztak a biztosításra kötelezettek közé. A törvény úgy határozta meg ezt a csoportot, mint „saját műhelyben dolgozó önálló munkást”, aki bizonyos vállalatok megbízásából és ezen cégek számlájára „személyesen vagy háztartása hozzátartozójának közreműködésével, de egyéb segéd munkások nélkül, ipari termék előállításával vagy feldolgozásával foglalkozik”. A vállalkozó jogában állt, vagyis lehetősége volt eldönteni, hogy ezeket a munkásokat részesíti-e betegbiztosítási ellátásban (*Reichsgesetzblatt* Nr. 33/1888: 57). Ausztria a bedolgozó ipar ’klasszikus országának’ volt tekinthető. A jelenség, hogy munkások rendszeresen dolgoztak nagy cégek részére otthonukban, az iparosodás korában is (és nem csak itt) tömeges volt. A bedolgozó ipar, háziipar és az úgynevezett Verlag-rendszerben kiadott munka különböző termelési ágakban, különösen pedig a textil- és a ruházati iparban nyereséges, védelemben nem részesülő foglalkoztatásnak számított. A termelés költségeinek egy része, így például a termelőegység, a műhely fenntartási költségei átháríthatók voltak a dolgozóra. Ennél a munkaszervezési formánál a formális üzemi alkalmazáshoz képest különösen alacsonyan lehetett tartani a munkaerő-áru árát és a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikált részét. A ciszlajtán területek bizonyos vidékein, mint pl. a bécsi textil- és ruháiparban, amely összgazdaságilag is fontos volt, vagy a cseh, morva textilipari régiókban a Verlag-rendszer, a bedolgozó munka különböző válfajai a fejlődő ipari szektorok termelés-szervezésének is szerves és meghatározó részét alkották. 1902-ben a ciszlajtán területek tulajdonképpeni ipar üzemeinek összeírásakor 463.564 személyt, az összes alkalmazott 13,9%-át jegyezték fel a bedolgozó ipar ívein. Sőt hivatalosan is elismerték, hogy a csoportot alulregisztrálták. A monarchia felbomlásakor számos klasszikus háziipari zóna az új köztársaságon kívül került. Ám legkésőbb az 1920-as évek gazdasági stagnálása és bizonytalansága hatására újra megnőtt a jelentőségük, méghozzá szemlátomást, különösen a városi—ipari területeken és mindenekelőtt Bécsben (*Ergebnisse der Gewerblichen Betriebszählung 1902/I—1, 2*; Leichter 1928: 4; Komlosy 1997; Zimmermann 1990).

A betegbiztosítás bevezetése óta a bedolgozó(nő)k és háziiparosok munkaadói a törvény azon passzusára hivatkoztak az abból potenciálisan következő kötelezettségek kikerülésén fáradozva, amely a „háziiparosok” betegbiztosításra való jogát tár-

¹⁷ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1901: 97—98.

gyalta. Hiszen ennek a rendelkezésnek éppen az volt a következménye, hogy a kötelezően biztosítottak köréből kizárták mindazokat, akik háziiparosként voltak meghatározhatók. Az említett passzus a főrendiház közbejárására került a törvénybe, arra hivatkozva, hogy a vonatkozó szabályozás az otthon megrendelésre dolgozó alulprivilegizált csoport számára az első lépést jelenti a kötelező biztosítás felé (Menzel 1893: 371). A vállalatok ez alapján újra meg újra arra hivatkoztak a munkaviszonnyal összefüggő legkülönbözőbb körülményekre utalva, hogy az alkalmazottuk „háziiparos és önálló”. Még abban az esetben is ezt állították, amikor a bedolgozónók munkagépeit, -eszközeit a cég biztosította.¹⁸ A bíróság ugyanakkor már az 1890-es évek folyamán egyre határozottabban ragaszkodott ahhoz, hogy a bedolgozó jogi helyzetét azon keresztül mérje fel, hogy az adott ügyben valójában milyen mértékben lehet gazdasági önállóság bármilyen formájáról beszélni. Az esetek nagy többségében ezt tagadták, és a betegbiztosítási kötelezettséget elismerték.¹⁹ A valóságban azonban a bedolgozók körében ettől függetlenül a századforduló után is gyakran — ha nem is általánosan — előfordult, hogy nem jelentették be őket betegség- és balesetbiztosításra (*Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren I—III*).

A bedolgozó(nő)k segéd munkásainak problémáját másként kezelték. Azok a törekvések, amelyek az ilyen segédmunkaerőnek az otthon dolgozóhoz és a valódi megrendelőhöz fűződő munkaviszonyának elismerésére irányultak, sokkal ritkábban jutottak el a társadalombiztosítási ügyekben illetékes jogi döntéshozás felsőbb fokaira, s ha igen, rendszerint elutasították őket, mint ahogy a négy proßnitzi takács fent bemutatott esetében. A háziiparosok nem családtag segítőinek jogi helyzete sokszor csak járulékos formában, a valódi bedolgozó — gyakran nevezték „darabbéres-mesternek” (Stückmeister) vagy „munkatovábbadó-mesternek” (Zwischenmeister) — biztosítási viszonyainak megállapításában mellékszálként került a bíróság látókörébe. A proßnitzi takácsok ügye egyike azon keveseknek, ahol az érintetteknek a megbízójuk nem önálló bedolgozó munkásaként való besorolásával a másik oldal felé is levonták, legalábbis definíció szintjén, a következtetést: a segéd munkásaikkal szemben a takácsok „(jogosulatlan) vállalkozóknak” minősültek. Ami a segédmunkaerő biztosítási kötelezettségének az ilyen jogosulatlan kisiparosok (mint például szabóműhelyek) általi teljesítését illeti, elméletileg már korán leszögezték, hogy a segéd munkásoknak ehhez joguk van.²⁰ Mindazonáltal amíg maguk ezek a kis-munkatovábbadók is biztosításra kötelezettek voltak és/vagy hiányoztak számukra a szükséges feltételek az iparendély megszerzéséhez, nem lehetett őket a gyakorlatban, mégha szerették is volna, hivatalos munkaadónak tekinteni. Nem meglepő ezért, hogy azokon a vidékeken és iparágakban, ahol a biztosításra bejelentettek aránya nagyon alacsony volt, még leginkább a rendes (formálisan önálló) darabbéres-mesterek segéd munkásai voltak biztosítva, még hozzá elsősorban a hagyományos betegpénztár egyesületekben (*Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren I: 95, 166; III: 45*).

¹⁸ Így például Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1901: 113; 1911: 109—110; 1912: 123 (skk).

¹⁹ Így például Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1893: 93; 1901: 113 (skk); 1910: 331—332; 1911: 132 (skk), 199—200, 327—328.

²⁰ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1893: 790—791; 1895: 9.

A háziipar társadalombiztosításának reformjai mégis vártak magukra. Szakértők széles köre már az 1890-es évektől javasolta a betegbiztosítási kötelezettség minden háziiparban dolgozóra való kiterjesztését (Mayer 1900: 60). Az első megvalósulási lehetőséget az 1918-as háziipari törvény kínálta, amely megnyitotta az utat az újonnan létrejött szociális gondoskodás állami intézete előtt (Staatsamt für soziale Fürsorge) „egyfajta betegbiztosítás megvalósítására” (*Staatsgesetzblatt* Nr. 140/1918: §6). A megvalósításról hozott 1922-es rendelettel aztán a lehetőség valósággá is vált. Ebben a munkatovábbadó-mesterek és segéd munkásaik helyzetét is tisztázták. A munkatovábbadó-mestereket/mesterasszonyokat magukat felmentették a saját magukra vonatkozó biztosítási kötelezettség alól, amennyiben „rendszeresen legalább egy családon kívüli segéd munkást alkalmaznak”, vagyis ha ennek munkaadójaként lépnek fel. A munkatovábbadó-mesteremberek/asszonyok segéd munkásait, ha jövedelmük elért egy bizonyos minimumot, mint bedolgozót de jure megillette a kötelező biztosításhoz való hozzájutás (*Staatsgesetzblatt* Nr. 140/1918: §1).²¹

Ezzel az intézkedéssel viszont éppen azokat zárták ki továbbra is a kötelező biztosításból, akik nem rendszeresen szegődtek bedolgozó munkára, továbbá azokat, akik különösen rosszul kerestek. Az új rendelkezés érintetlenül hagyta azon munkaviszonyok széles terepét is, ahol nem iparjogosult személyek illegálisan alkalmaztak segéd munkásokat. Ha ezekben az esetekben, amennyiben hatóságok elé kerültek, a biztosítási kötelezettséget utólag megítélték, a másik oldalról ez azt is jelentette, hogy a segéd munkaeő alkalmazásának törvénytelenégét is rögzítették. Az ilyen munkaviszonyok a gyakorlatban rendszerint tovább éltek és az érintett segéd munkások kötelező biztosításból való kizárása is folytatódott. A bedolgozó segéd munkások tekintetében aligha került napirendre a reprodukciós szükségletek kielégítésének erőteljesebb kommodifikálása. Ráadásul a gyakorlatban a nagy megrendelők és iparűzésre jogosult munkatovábbadó-mesterek, akik a bedolgozó munka különböző ágaiban tevékenykedtek, más iparágakhoz képest, továbbra is könnyebben tudták kivonni magukat a de jure fennálló biztosítási kötelezettségek alól (Leichter 1928: 4, 33—34, 54).

Magyarországon sokkal kisebb szerepet játszott a munkaviszonyok szociálpolitikai meghatározása körüli vitákban a háziiparosok körüli kötélhúzás. Jóllehet az önálló háziiparosok 1907-től betegbiztosítási kötelezettség alá estek, évtizedeken át hiányoztak a háziiparosok biztosításának gyakorlati megvalósításához szükséges konkrét intézkedések. (*Magyar Törvénytár* 1907: XIX. tc.; Lévai 1912: 8, 14, 17, 20, 408—412; Rodé 1927: 21, 32, 37, 41—42).

A szemlátomást hiányzó szándék, hogy a háziiparosok biztosítását valamennyire is következetesen megvalósítsák, ugyanakkor alig eredményezett vitákat. Mindez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a háziipar és a bedolgozó munka az iparosodás korában lényegesen kisebb jelentőségű volt a magyar gazdasági fejlődésben. A háziipar ilyen periférikus helyzetének gyökerei a merkantilizmus korára nyúltak vissza. Szent István koronájának országai kimaradtak Mária Terézia és II. József „ipartámogató intézkedéseinek teljes bőségszarujából”. A diszkriminatív belső vámhatár megteremtésével Magyarország és az osztrák örökös tartományok között 1754-ben a Habsburg vámpolitika

21 Amtliche Nachrichten des Bundesministeriums 1923: 40.

évtizedekre belekényszerítette a gazdaságilag amúgy is 'elmaradott' Magyarországot egy alárendelt agrárpiacon szerepbe (Kosáry 1990: 74—81; Ferenczi 1908: különösen 5—8). A gazdasági liberalizmusra való átmenettel hirtelen és bizonyos fejlődési szigetekre korlátozódva egy száguldó iparosodási dinamika vette kezdetét. Budapest agglomerációjában a dualizmus korában olyan iparszerkezet alakult ki, amelyet erőteljesebben formáltak nagyüzemi vonások, mint a birodalmi fővárost, Bécsset (Banik-Schweitzer — Meißl 1983: 26 skk., 142; Ránki 1983). Emiatt Magyarországon az „exportképes” bedolgozó ipar összességében „csak egy relatíve egészen kicsi jelentőségre” tett szert. A monarchia keleti fővárosában, Bécshez képest, a keresőképesekek jelentősen kisebb része volt foglalkoztatva a bedolgozó munka által dominált ruháiparban, és ezeknek az iparágaknak a város gazdaságában betöltött szerepe is lényegesen kisebb volt az alacsony exportrészesedés miatt (Ferenczi 1908: 5, 15—28, 31—32, 38; Banik-Schweitzer 1986: 40).

Mialatt a bedolgozó ipar tekintetében, a társadalombiztosítást illetően, Magyarországon alig voltak csaták, az 1890-es évektől a munkaviszonyok egy teljesen másik típusa került a szociális jogok szabályozásáról folyó viták előterébe. A mezőgazdasági cselédség számára már 1900-ban bevezették a kötelező balesetbiztosítás egy sajátos formáját, míg a „házi”, vagyis nem mezőgazdasági cselédek esetében, Ausztriához hasonlóan, évtizedekig nem hoztak ilyen intézkedést.

A mezőgazdasági cselédségre vonatkozó szociálpolitikai rendelkezések alapján szemléletesen bemutatatható — összehasonlító perspektívából —, hogy a mezőgazdasági népesség szociálpolitikája milyen különleges jelentőségre tett szert Magyarországon az 1890-es évektől. A mezőgazdasági cselédek, a földnélküli mezőgazdasági munkások és napszámosok (lásd fenn) óriási csoportjának munkaviszonyában történő változások a magyar gazdasági fejlődésben évtizedeken át a meghatározó forduló- és sarokpontok egyikét jelentették. Hiszen az olcsó, messzemenően védtelen, illetve szociálisan és gazdaságilag a nagy agrártermelők érdekeinek kiszolgáltató mezőgazdasági munkaerő igen nagy készlete feletti rendelkezés és ellenőrzés lehetőségéről nem mondhatott le egy olyan gazdaság, amely nagymértékben az agrárexporton (és a hozzá kapcsolódó iparágakon) alapult.

Az 1890-es évek agrárszocialista mozgalmi a mezőgazdasági munkaviszonyok kérdését váratlanul szociálpolitikai nézőpontból is a figyelem középpontjába állították. Ezek, a századforduló után részben a cselédség által is támogatott mezőgazdasági munkásmozgalmak többszörösen is valódi fenyegetéssé váltak különösen az aratómunkák szabályozott lebonyolítására nézve. A törvényhozás reakciója az évtized vége felé — szociáldemokraták elnevezése szerint — a „rabszolga-törvénnyel” vette kezdetét, amelyben a mezőgazdasági munkás és munkaadója közötti munkaviszonyt szabályozták. A mozgalom követeléseivel való elvi kiegyezés megkérdőjelezhetette volna a nagybirtokon fennálló munkaviszonyokat. Ehelyett tehát arra törekedtek, hogy represszív és nemsokkal rá bizonyos paternalista intézkedésekkel is ezt a munkásréteget kontrollálják és a gazdaságnak ehhez a szektorához kapcsolják (Czettler 1995 [1905]: 94—103; Heller 1923: 86—106; Hanák—Mucsi 1983: 132—137, 143—148, 190, 230).

Az 1900. évi XVI. törvénycikkkel kezdetét vette a mezőgazdasági munkaerő egyedi szociális biztonsági rendszerének kiépítése, s ez a cselédség számára nem jelentéktelen változásokat eredményezett. Az első és átfogó törvény, amely a dualizmus korában a

cseléd és uraság közötti viszonyt szabályozta (1876: XIII. tc.) leplezetlenül a földbirto-
kosok igényeit elégítette ki. A törvény rendelkezései 1898-ig a mezőgazdasági munká-
sokra is érvényesek voltak. A mezőgazdasági cselédekre a régi törvény 1907-ig, sőt a
házi és nem agrár cselédek munkaviszonyára a szabályozás bizonyos passzusai még
tovább is hatályban maradtak (Lőrincz 1974: 39 skk.; Hanák — Mucsi 1983: 502—503;
Heller 1923: 98). A megbetegedett cselédek esetében az 1876-os törvény alapján a
munkaadót csupán egy rendkívül szerény, négy hetes gondozási kötelezettség terhelte
bérleszámlolás nélkül. Ráadásul a gyakorlatban ez alól is könnyen kivonhatták magu-
kat azon záradék alapján, mely szerint a cseléd betegsége „nem származhatott saját
hibájából”. Ebből adódóan az 1875. évi III. törvénycikk, melynek értelmében a va-
gyontalan cseléd és munkás ápolási költségeit egy betegápoló közintézményben leg-
feljebb 30 napra az állandó munkaadó volt köteles megtéríteni, olyan intézkedés volt,
amely a gyakorlatban igen csekély jelentőséggel bírt. Röviddel a századforduló előtt a
szociális gondoskodásban a kórházban való betegellátás lett az első területek egyike,
ahol a finanszírozást egy országosan kivetett póttadó révén mintegy az állam vállalta
magára — de a társadalombiztosítási rendszerrel ezt az intézkedést nem kapcsolták
össze (1898: XXI. tc.; Sztérényi 1905: 3—4; Zimmermann 1997: 117—118). Az 1898-as
„rabszolgatörvény” és ennek 1899-es kibővítése után a következő lépésben létrehoz-
tak egy országos segélypénztárat balesetek elleni biztosításra, majd később szerény
mértékű öregségi és árvasági ellátásra is, mely a mezőgazdasági minisztérium felügye-
lete alatt állt. Az önkéntes belépést — amellyel eltérő mértékű, egyénileg befizetett
járulék ellenében különböző kategóriákba és korosztályokba sorolták a tagokat —
minden (munkásigazolvánnyal rendelkező) mezőgazdasági munkás és (cselédkönyv-
vel rendelkező) cseléd számára lehetővé tették. Kötelező volt viszont a tagság vala-
mennyi mezőgazdasági cseléd számára, esetükben a járulékot a munkaadó fizette.
Ezzel igényt támaszthattak azon szolgáltatásokra, amelyek különben a rendkívüli kate-
góriába tartozóknak voltak fenntartva. E szolgáltatások az előírások szerint nem csak
a baleset esetén a pénztár orvosa által nyújtott díjtalan ellátásra terjedtek ki, de a
balesetek áldozatainak legfeljebb 60 napra betegpénzt is fizetett vagy a pénztár vagy,
ha a baleset munka közben történt, a munkaadó. A pénztár rokkantgondozással is
foglalkozott, s a halálos balesetben elhunytak árváinak egyszeri segílyt is folyósított.
Sztrájkban való részvétel, sztrájkszervezés vagy agitáció miatt elítélteket mindazonáltal
ki lehetett zárni a tagságból anélkül, hogy igényt tarthattak volna az addig befizetett
járulék visszafizetésére.

Számos törvénymódosítás után, amelyek közül az egyik többek között a mezőgaz-
dasági gépi munkásokat vonta be a kötelező biztosítás intézményébe, a kötelező biz-
tosítottak száma 1913-ra 650.000 főre emelkedett, ehhez jött még 72.000 önkéntes tag,
akiknek kb. fele a rendkívüli tagok kategóriájába tartozott. Különösen az önkéntes
belépések száma maradt messze el a törvényhozók várakozásaitól, s az 1913-ban kifi-
zetett segélyek összege az eredeti becslések tizenketted részét sem érte el (Sztérényi
1905: 50—66; Heller 1923: 107—108, 111—120; Perneczky — Kovács 1947: 113; Hanák —
Mucsi 1983: 230—231).

A mezőgazdasági cselédség betegbiztosításának ügyében ezt követően semmiféle hat-
hatós javulás nem történt a második világháború végéig. Az uraság és a mezőgazdasági

cseléd közötti jogviszonyt szabályozó 1907-es, új törvény (1907: XVI. tc.) — az 1876-oshoz hasonlóan — újra csak a munkaadó formális „szavatossági kötelezettségét” mondta ki a megbetegedett mezőgazdasági cselédek iránt.²² A munkaadó köteles volt fedezni a mezőgazdasági cseléd véltlen és otthon ápolható betegsége esetében az orvosi ellátás és a gyógyszerek költségeit 45 napig. Ám az uraság még mindig megtehetette, hogy saját bevételeinek függvényében, levonta munkavállalója fizetéséből a nála fellépő költségeket 10% és 50% közötti arányban (Perneczky — Kovács 1947: 111—112).

Ausztriában a mezőgazdaság vonatkozásában nem került sor olyan szociálpolitikai újraszabályozásokra a világháború előtt, amelyek a balesetbiztosítás területén életbe lépett, valamennyire, legalábbis betű szerint, meghatározó magyar reformokkal összehasonlíthatók lettek volna. Ha ezek a reformok a Lajtán innen valójában az „agrárszocializmus” követeléseire adott munkaadó-barát reakció eredményei voltak, akkor Ausztriában a mezőgazdaság állami szociálpolitikába való bármilyen bevonásának ellenfelei másfajta taktikát követtek. Ezek az erők már a baleset- és betegbiztosítási törvény birodalmi tanácsbeli 1887/88-as tárgyalásai során elindították a téma föderalizálásának folyamatát. Különösen a galíciai nagybirtokosok — akiknek az érdekei igen hasonlítottak a Magyarországon domináns nagybirtokos elit érdekeihez — hivatkoztak előszeretettel érvelésük alátámasztásaként az egyes tartományokban uralkodó föltöbb eltérő viszonyokra. Végül a betegbiztosítási törvényben valóban hivatalosan is kimondták, hogy az erdő- és mezőgazdasági munkások biztosításának szabályozásában a tartományi és nem a birodalmi törvényhozás illetékes. Ez a döntés évtizedeken át alapot képezhetett a téma félretolásához (*Reichsgesetzblatt* Nr. 33/1888: 57; Lachnit 1989: 94 akk.; Bruckmüller 1978: 52, 70 skk.; Tálos 1981: 204 skk.). A nagybirtokos oldal ezzel Ausztriában is elérte azt, ami Magyarországon a domináns politikai erők számára az agrárszocialista mozgalmak megjelenéséig magától értetődő volt. A Lajtától nyugatra egyedül Salzburgban létezett 1886-tól tartományi törvény a cselédek és (jóllehet csak 1902-ig) a napszámosok számára felállítandó kötelező betegpénztárakról. A munkaadók hozzájárulása a járulékhoz csak 20%-ot (1902-től 25%-ot) tett ki, és a juttatásoknak alig volt nagyobb mértéke, mint korábban a — Salzburg tartományban nagyrészt — paraszti munkaadók személyes szavatossági kötelezettsége idején. Tehát a pénztár végülis elsősorban a munkaadók kötelezettségeinek csökkenését eredményezte. A többi osztrák tartományban hosszútávon kiktartottak a munkaadó formális szavatossági kötelezettsége mellett a balesetet szenvedett és megbetegedett mezőgazdasági cselédek iránt (Bruckmüller 1978: 57—60). A fontos irányelveket tartalmazó, de a gyakorlatba át nem ültetett 1904-es Körber-féle program szerint a cselédeket, mint minden más nem önálló keresőt megillette volna a betegbiztosítás joga, de csak gyógykezelésre tarthattak igényt, betegpénzre nem (Hofmeister 1981: 613). A két világháború közötti időszakban — egyébként nem utolsó sorban a tartományok 1888 óta fennálló formális illetékessége alapján késleltetve — csak 1928-ban valósult meg a mezőgazdasági munkások állami kötelező biztosítása (Tálos 1981: 204 skk.).

A mezőgazdasági munkások magyar gazdasági fejlődésben betöltött különleges szerepe összességében igen felemás következményekkel járt munkaviszonyaik szabályozására nézve. Egyrészt igyekeztek elsősorban nyíltan represszív eszközökkel — az 1907-

²² A csoport jogi meghatározásához vö. Lőrincz 1974: 57; Perneczky 1928: 9.

es törvényt az ellenzék „derestörvénynek” nevezte — e nagy népcsoport kötődéseit az agrárszektor felé megerősíteni. Másrészt, és pedig jóval az 1906 és 1910 közötti konzervatív—integratív értékeket képviselő koalíció hatalomátvétele előtt, nem jelentéktelen részterületeken egészen gyakorlati, paternalista törekvések felé fordultak. Ezzel a baleset esetére szóló szociális védelem tekintetében többet tettek az első világháború előtt a mezőgazdasági cselédekért, mint a házi cselédekért, s ezt mindenképpen rendkívül figyelemre méltó fejlődésnek kell tekinteni. Az intézkedések mögött bizonyára az a teljesen közvetlen érdek állt, hogy a mezőgazdasági cselédeket az uradalmi tulajdonhoz kössék, és a súrlódási felületet csakúgy, mint a baleseteknél fellépő terheket alacsonyan tartsák, miközben a cselédség maga anyagilag nyilvánvalóan csak keveset nyert az új rendszerrel.

AZ ELTÉRÉSEKEN TÚL: EGY HOSSZÚTÁVÚ TREND A MUNKAVISZONYOK SZOCIÁLPOLITIKAI VÉDELMÉBEN?

A biztosított és nem biztosított, védett és nem védett munkások közötti határ meghúzásában mutatkozó sokféle különbség a magyar és az osztrák társadalmi—gazdasági fejlődés egészen konkrét és tipikus mintázatait tükrözte. A mindenkori fejlődési dinamika és az ezt hozdozó politikai érdekszövetség alapján pontosan meghatározott szociálpolitikai cselekvési korlátok, de egyben cselekvési játékterek is keletkeztek. A szociálpolitikai intézkedések és reformok feletti döntések e keretek között születtek meg, és az egészen hétköznapi szociálpolitikai valóság is magán viselte ezeknek az adottságoknak a félreismerhetetlen bélyegét.

Közelebbről megvizsgálva Ausztria és Magyarország a szociálpolitika által védett és nem (illetve kevésbé) védett területek közötti határ megvonása tekintetében nem mutatott sokkal több közös vonást, mint azt hogy a védett munkaviszonyok legfelsőbb magját az ’igazi’ ipari munkásság képezte. Ausztriában a betegbiztosítás kezdetől fogva kiterjedt az ipari modernizálás e központi csoportjának nagyobb részére, míg Magyarországon a napszámosok meghatározó csoportja eleinte kimaradt a biztosításból még a legfontosabb nagyipari vállalatoknál is.

Ugyanakkor a biztosítottak aránya a lakosságon és a kereső népességen belül mindkét országban — mégha különböző mértékben is, eltekintve kisebb ingadozásoktól — az évtizedek során úgyszólván feltartóztatathatatlannal emelkedni látszott. Félreismerhetetlenül létezett tehát egyfajta hosszútávú trend, ami a bárhogyan is (ki)alakított védett szektor kiterjedésének irányába mutatott. Ugyanakkor semmiképpen nem volt megállapítható egy olyan egyértelmű trend, amely a birodalom két fele, illetve az utódállamaik közötti különbséget csökkentette volna (lásd: táblázat). Még ha Európa más országai-ban kimutathatók is ilyen folyamatok a lemaradást lefaragó szociálpolitikai fejlődési utakban, elhamarkodott lenne a tényekből (adott esetben a védett szektoron belüli szolgáltatási színvonal bevonása mellett is) túlzottan általánosító következtetéseket levonni a hosszútávú trend jellegére nézve. Ilyen következtetés lenne például annak kijelentése, hogy az iparosodás előrehaladása egyetemesen, vagyis időn és teren túl — és adott esetben az egyes országok és régiók között mutatkozó bizonyos fáziskéséssel és

szintbeli eltérésekkel, valamint bizonyos belső, csoportspecifikus különbségekkel — magával hozza a előrelépést a munkaviszonyok szociálpolitikai védelmében.

Hosszútávon sokkal inkább néhány teljesen más jellegzetesség határozza meg a szociálpolitika fejlődését. Először is, különösen ha a fenti különbségeket (és néhány további is) figyelembe vesszük, a trend időhöz és térhez kötött, s ezek által meghatározott történelmi jelenség volt, és semmiképpen nem az iparosodási folyamat apriori kísérőjelensége. Történetileg a társadalmi—gazdasági fejlődés egy meghatározott típusához és bizonyos korszakához tartozott, amely időben a 19. század harmadik harmadától az 1930-as évek összeomlásán át a 20. század hetvenes vagy nyolcvanas éveig tartott, földrajzilag pedig Európa egy részére korlátozódott. E térben és időben jól meghatározható fejlődési szakaszban a növekvő lakosság erősödő proletarizálódása és a bérmunka és szociális bevételek által növekvő anyagi integrációja egyesült a belső gazdaság erősödő összefonódottságával és koherenciájával. Ehhez kapcsolódott 1945 után a belső piac és a tömegfogyasztás új típusú jelentősége az egyes államok gazdasági fejlődésének dinamikájában (Fröbel 1980). Az 1930-as években, amikor a világgazdasági válság az elmúlt évtizedek gazdasági fejlődésének alapjait döntötte romba és az 1945 után megvalósított 'modell' még nem állt készen, a szociálpolitika hosszútávú trendje is erősen kérdésessé vált. A biztosítottak száma drámaian csökkent, Magyarországon például 1928 és 1932 között közel egy negyedével (Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentései). Kezdetben csak néhány takarékosági intézkedés lépett életbe, vagyis a társadalombiztosítási szolgáltatások terén egyszer már elért jogosultságok visszavonása történt meg. Ausztriában például a baleseti járulékot főképp a könnyebb sérültek esetében erősen lecsökkentették és részben eltörölték. A balesetbiztosítás „[nagyon megszenvedte] az utóbbi évek gazdasági nehézségeit” — állt a hivatalos indoklásban. 1935-ben végül kibocsájtottak egy új társadalombiztosítási törvényt, amelyben kimondták, hogy a „biztosítottak is áldozatot kell vállalnia, például a szolgáltatások elért színvonalának csökkentésekor” (Tálos 1981: 268).²³ Ráadásul nem csak Magyarországon, ahol nem létezett munkanélküli biztosítás, de Ausztriában is egyre több munkanélküli szorult rá a szegénygondozásra. S mindinkább összekapcsolták gazdaságon kívüli intézkedésekkel, mint például munkaszolgálat (Melinz — Zimmermann 1994: 309—310). Az 1930-as évek válsága nyilvánvalóvá tette azokban az országokban is, ahol a védett szektor kiszélesítésének trendje valóban érvényesült, hogy amint egy némiképp integráns nemzetgazdasági fejlődésnek a dinamikája megtörik, az uralkodó elit lemond a lakosság többségének kommodifikált reprodukciós szükségleteinek kielégítésében egyszer már elért szintről. A szociálpolitikai fejlődés fent vázolt hosszútávú trendje félreérthetetlenül kötődött egy dinamikus gazdasághoz, ennek keretein belül a vállalkozói érdekek sem kérdőjelezték meg alapjaiban a védett szektor kiterjesztésének folyamatát. Az 1970—1980-as évek óta, tekintve az alapvető változásokat a világgazdasági munkamegosztásban a kapitalista fejlődés centrumaiban, félreismerhetetlen a végérvényes szakítás az ezelőtti évtizedek gazdasági dinamikájával (Parnreiter 1997).

23 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Bundesministeriums 1933: 411.

Másodszor, felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázhatóak a védett szektor kiterjedésében és a szolgáltatások színvonalában megmaradó, tartósan fennálló különbségek, mint például amilyenek Ausztria és Magyarország között megfigyelhetők voltak. Arról van-e szó csupán, hogy — a különböző kirekesztő, illetve integráló mechanizmusok szerint — Magyarországon ‘kevesebbet’ és ‘később’ juttattak, vagy léteztek ezen túlmutató különbségek? Azt már a kirekesztett és az integrált csoportokat létrehozó eljárás módok társadalmi—gazdasági háttérének bemutatása is megvilágította, hogy az osztrák és a magyar társadalmi—gazdasági fejlődésutak közötti különbségek esetén nem elsősorban időbeli eltolódásokról (‘később’) és mennyiségi eltérésekről (‘kevesebbet’) volt szó. Sokkal inkább arról, hogy egy eltérő fejlődési dinamika egyesült a hasonlóan eltérő politikai érdekek elsőbbségével.

A szociálpolitikai fejlődési utakat leginkább úgy lehet megfelelő módon elemezni, ha abból a kérdésből indulunk ki, hogy milyen játékterek és korlátozások adódnak a reprodukciós szükségletek kielégítésének fokozódó kommodifikálása során (Zimmermann 1997: 4.1. fejezet). Egy ilyen szemlélet mellett például az is érthetővé válik, hogy valóban egy sajátos szociálpolitikai rendszer kialakításáról volt szó ott is, ahol — mint például Magyarországon — a szociálpolitikai rendszereket láthatóan, bár időben eltolódottan ‘importálták’. Az ilyen rendszerek éppen azon alapultak, hogy összehasonlíthatóak a szociálpolitikai cselekvésnek az országban adott keretei, feltételei és körülményei a máshol kialakult és (ilyen vagy olyan módon) adaptált társadalombiztosítási ‘modellekkel’. Magyarországon például (összehasonlító perspektívából nézve is) mindig jelentős maradt a távolság a társadalombiztosítási politika mindenkori törvényeinek és határozatainak betűje — vagyis a jogi alapja — és a társadalmi gyakorlat között. Ez csaknem függetlenül attól érvényes volt, hogy a törvényt — legalábbis betű szerint — valóban importálták (mint kiváltképpen az 1891-es törvény esetében) vagy (mint 1907-ben) egy „hamisíthatatlan magyar nemzeti” törvényalkotói munka eredménye volt, ami — véleményük szerint — „egész Európa előtt járt” (*Magyar Törvénytár* 1907: 183 skk.). 1907 előtt számos pénztár olyan nagy anyagi nehézségekkel küzdött, hogy gyakran még a törvény által előírt juttatások minimumát sem tudták teljesíteni (*Magyar Törvénytár* 1907: 183; *Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár 1907/1908: 10—11; A magyar társadalombiztosítás tíz éve: 7*). 1907-et követően még évekig tartott, amíg a munkásbiztosítás új szervezeti struktúrája legalább formálisan életre kelhetett; jónéhány területi betegsegélyezőpénztár szervezete nem lábalt ki a csökevényes működés állapotából. A törvény számos rendelkezését évekig egyszerűen nem hajtották végre, sok szabályozás várta hiába tervezett rendeleteken keresztül a gyakorlatba való átültetését, s csak lassanként alakult ki egy némiképp iránymutató joggyakorlat. A jelentési kötelezettség elmulasztása és a járulékok magas kintlevősége megszokott volt.²⁴ A világháború utáni gazdasági káosszal és a betegpénztárak önkormányzatának Tanácsköztársaság leverését követő felfüggesztésével a pénztárak egy új, hosszan tartó válságba kerültek.²⁵ Az állami munkásbiztosítási illetve későbbi nevén társadalombiztosítási hivatal a két világháború között egy protekcionista és korrump

24 *Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár 1907/1908: 13—14, 18, 35 skk.; 1909: 15; A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése: 5, 101—102.*

25 *A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése: 3—4, 7—8.*

szervezetté alakult át, ahol az állásszerzés és más klientisztikus struktúrák nagy szerepet játszottak (*Munkaiügyi Közlöny* 1913. 3/4: 1; 11/12: 3).

Magyarországon a munkásbiztosítás mindemellett fejlődésének egyetlen fázisában sem számított, még csak némiképpen sem elfogadott társadalmi intézménynek az uralkodó politikai és gazdasági erők szemében és a meghatározó politikai közvéleményben. A munkásbiztosítás minden problémája elsősorban messzemenő és konok 'közönybe' ütközött, illetve arra használták fel, hogy az intézményt negatívan értékeljék. 1907 előtt főleg a pénztárak szétdarabolsága és eredménytelensége állt a támadások keresztüében. 1907 után aztán célponttá vált a túlbujánzó bürokrácia és az állítólagos túlcentralizáltság, a munkásbiztosító intézetek közötti illetékességi viták, valamint — 1919 után erőteljesebben — a munkásság szerepe a biztosító (egyébként is szüneteltetett) önkormányzatában. Az 1927-es törvény megszületése után, ami visszaállította a biztosítás önkormányzatát, újra a túlméretezettség és az egész rendszer katasztrófális bürokratikus hiányosságai felett siránkoztak (*Magyar Törvénytár* 1907: 183; *Az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár* 1909: 18—37; Pfister — Kálmán 1927; Bikkal 1930: 29). A magyar társadalombiztosításban tehát nem alakult ki egy olyan korporatív, 'szociális partnerségi' szellemiség, mint az osztrák szociálpolitikában.

Mindezek a jelenségek egyértelmű és további utalások arra nézve, hogy Magyarországon a védett szektor kiépítésének és a reprodukciós szükségletek kielégítésének államilag közvetített kommodifikálása irányába hosszabb távon is csak egy gyengén kirajzolódó dinamika érvényesült. A védett szektor kiépítésének hosszútávú trendje itt sajátos alakot öltött: keveredett benne a fejlett ipari országokban megfigyelhető szociálpolitikai minták adaptálása és formális átvétele a reprodukciós szükségletek szociálpolitikai kielégítésére való irányultság gyenge magyarországi beágyazottságával.

Végül harmadsorban az évtizedek folyamán azoknak a munka- és az életkörülményei is megváltoztak, akik nem tartoztak a védett szektorba, akik tehát az időben és térben meghatározott hosszútávú trendből kimaradtak vagy, például az 1930-as évek válsága következtében, újra elvesztették szociálpolitikai védettségüket. Az iparosodás és a piaci viszonyok terjedése az évtizedek folyamán mindig újabb népcsoportok proletarizálódásának növekedéséhez vezetett és ezáltal az ő reprodukciós szükségleteik mind erőteljesebb kommodifikálásához is. Ennek következtében a reprodukciós szükségletek *nem* piaci kielégítésébe való menekülés (mint pl. a mezőgazdasági létfenntartásba), hosszú távon egyre nehezebbé vált és válik. A védett szektorból való kirekesztés tendenciái, mint az 1930-as években, vagy e szektor 1980-as évek óta megfigyelhető részleges összeomlása, ilyen körülmények között semmiképpen nem vezet vissza egy kevésbé kommodifikált világba. Ez akkor is érvényes, ha jónéhány érintett a saját existenciájának biztosítására ebbe az irányba igyekszik menekülni. Tény, hogy ugyanakkor vállalatok és politikusok válságban mindenképpen erőltetik és kierőszakolják az ilyen tendenciákat, de mindez semmit sem változtat azoknak a szociális feszültségeknek és konfliktusoknak a hosszú távú kiéleződésén, amelyek abból adódnak, hogy a piaci viszonyok egyre újabb területeket hódítanak meg és a reprodukciós szükségletek ebből következően egyre erőteljesebben kommodifikálódnak, valamint hogy e szükségletek bérezésen és szociális juttatásokon keresztül való kielégítésének hiányos volta továbbra is fennáll.

Hosszú távon szemlélve az ellentét kiéleződése és az ebből kifejlődő társadalmi instabilitás (Wallerstein 1995: 32—35, 139, 197 skk.) határozza meg a világgazdasági fejlődés valódi hosszútávú trendjét. Ma a fejlett ipari országokban és Közép-Kelet-Európában is újból egyre érezhetőbb ez. A munkaviszonyok szociálpolitika által védett szektorának időben és térben korlátozott kiterjedése ebből a perspektívából a történelmi hullámmozgások elemének tűnik, amely egyelőre a múlthoz tartozik.

Fordította: Klement Judit

FORRÁSOK

- Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89 (skk.)
- Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Bundesministeriums für soziale Verwaltung, 1. JG. 1919 (skk.)
- A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár jelentése, zárószámadása és kimutatásai
- A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése az 1918—1924. évekről
- Budapesti népszámlálási eredmények 1880, 1890, 1900. /Statisztikai Közlemények/ Budapest
- Ergebnisse der Gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902. in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. /Österreichische Statistik, Bd. 75./ H. 1, 1. 2. Abt.
- Magyar Királyi Állami munkásbiztosítási hivatalnak jelentése az országos munkásbetegségélyező és balesetbiztosító pénztár, valamint a kerületi munkásbiztosító pénztárak s a vállalati és magánegyesületi betegségélyező pénztárak 1910. évi működéséről
- Az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár (valamint a kerületi munkásbiztosító pénztárak s a vállalati és magánegyesületi betegségélyező pénztárak) 1907/08, 1909. évi jelentése
- Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1929, 1930. évi működéséről
- Magyarországi népszámlálási eredmények 1890, 1900, 1910, 1920, 1930. /Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam/ Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Banik-Schweitzer, Renate 1982: *Zur sozialräumlichen Gliederung Wiens 1869—1934*. Wien
- Banik-Schweitzer, Renate 1986: Die Großstädte im gesellschaftlichen Entwicklungsprozeß in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Melinz, Gerhard — Zimmermann, Susan (Hrsg.) *Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867—1918)*. Wien, 34—45, 250—252.
- Banik-Schweitzer, Renate — Meißl, Gerhard 1983: *Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz*. /Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, Band 11./ Wien
- Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Österreich. Hr. k. k. Handelsministerium. 3. Bde. Wien, 1900/1901.
- Bikkal Dénes 1930: *Hogyan lehetne rendbe hozni a társadalombiztosítót?* Budapest
- Bruckmüller, Ernst 1978: Soziale Sicherheit für Bauern und Landarbeiter. In: Bruckmüller, Ernst — Sandgruber, Roman — Stekl, Hannes (Hrsg.) *Soziale Sicherheit im Nachziehverfahren. Die Einbeziehung der Bauern, Landarbeiter, Gewerbetreibenden und Hausgehilfen in das System der österreichischen Sozialversicherung*. /Geschichte und Sozialkunde Band. 3./ Salzburg, 15—129.
- Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich
- Butschek, Felix 1996: *Statistische Reihen zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte. Die österreichische Wirtschaft seit der industriellen Revolution*. Wien

- Czettler Jenő 1995: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest
- Ebert, Kurt 1975: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879—1885)*. Wien
- Ferenczi, Emerich 1908: *Die Hausindustrie in Ungarn und die Budapester Heimarbeit*. /Schriften der ungarischen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz, Band. 3./ Jena
- Fröbel, Folker 1980: Zur gegenwärtigen Entwicklung der Weltwirtschaft. In: *Starnberger Studien 4. Strukturveränderungen in der kapitalistischen Weltwirtschaft*. Frankfurt a. M. 9—88.
- Grandner, Margarete 1991: Staatliche Sozialpolitik in Cisleithanien 1867—1918. In: Rumpler, Helmut (Hrsg.) *Imere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*. Wien/München, 150—165.
- Hanáč Péter — Mucs Ferenc (szerk.) 1983: *Magyarország története 1890—1918*. I. kötet, Budapest
- Hanisch, Ernst 1994: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien
- Heller Farkas 1923: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest
- Hofmeister, Herbert 1981: Landesbericht Österreich. In: Köhler, Peter A. — Zacher, Hans F. (Hrsg.) *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Großbritannien, Österreich und der Schweiz*. /Schriftenreihe für Internationales und Vergleichendes Sozialrecht, Bd. 6./ Berlin, 445—730.
- Holtmann, Everhard 1981: Arbeiterbewegung, Staat und Sozialpolitik in der Spätzeit der Habsburgermonarchie. Strukturelle Bedingungen österreichischer Sozialgesetzgebung zwischen 1890 und 1914. In: Ackerl, Isabella — Hummelberger, Walter — Mommsen, Hans (Hrsg.) *Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich. Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag*. Bd. 1. Wien
- Illyefalvi Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonya Budapesten*. Budapest
- Katus, László 1970: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867—1913). A Quantitative Analysis. In: Pamlényi, Ervin (ed.) *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 35—70.
- Kausel, Anton 1979: Österreichs Volkseinkommen 1830 bis 1913. In: *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979*. /Beiträge zur österreichischen Statistik, H. 550a./ Wien, 689—720.
- Komlosy, Andrea 1997: Textiles Verlagswesen, Hausindustrie und Heimarbeit. Prototypen des informellen Sektors im 18. und 19. Jahrhundert. In: Komlosy, Anrdea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann Susan (Hrsg.) *Ungeregt und unterbezahlt*. Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 63—86
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711—1867*. Budapest
- Lachnit, Peter 1989: *Staatliche Sozialpolitik für und gegen die Arbeiterschaft. Arbeiterbewegungen und Sozialversicherung in Österreich von den Anfängen bis 1918*. Phil. Diss. Wien
- Leichter, Käthe 1928: *Wie leben die Wiener Heimarbeiter? Eine Erhebung über die Arbeits- und Lebensverhältnisse von tausend Wiener Heimarbeitern*. Wien
- Lévai Tibor 1912: *A munkásbiztosítási törvény (1907: XIX. tc.) és a választott bírósági eljárás, kiegészítve a vonatkozó jogesetekkel és rendeletekkel*. Budapest
- Lőrincz Ernő 1974: *A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig 1840—1918*. Budapest
- A magyar társadalombiztosítás tíz éve 1919—1929*. Budapest, 1930.
- A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1892—1942*. Budapest, 1943.
- Magyar Törvénytár*
Magyarországi rendeletek tára
- März, Eduard 1968: *Österreichs Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josef I. Am Beispiel der k. k. priv. österr. Creditanstalt für Handel und Gewerbe*. Wien
- Matis, Herbert 1972: *Österreichs Wirtschaft 1848—1913*. Berlin
- Mayer, Josef 1900: Die obligatorische Krankenversicherung. In: Special-Comité für Sozialökonomie, Hygiene und öffentliches Hilfswesen (Hrsg.) *Soziale Verwaltung in Österreich am Ende des 19. Jahrhunderts. Aus Anlass der Weltausstellung in Paris 1900*. Wien/Leipzig, Bd. 1. 25—65.
- Melinz, Gerhard — Zimmermann, Susan 1994: Getrennte Wege. Wohlfahrtspolitik und gesellschaftlicher Transformationsprozeß in Wien und Budapest zwischen den Weltkriegen. In: *Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 50. Wien, 269—315.

- Menzel, Adolf 1893: *Die Arbeiterversicherung nach österreichischem Rechte. Mit Berücksichtigung des deutschen Reichsrechtes.* Leipzig
- Mesch, Michael 1984: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit—Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890—1914.* /Materialien zur Arbeiterbewegung, Band. 33./ Wien
- Munkaügyi Közlöny* 1931.
- Österreichisches Volkseinkommen 1913 bis 1963.* /Monatsberichte des Österreichischen Instituts für Wirtschaftsforschung, 14. Sonderheft/ Wien, 1965.
- Parnreiter, Christof 1997: Die Renaissance der Ungesicherheit: Über die Ausweitung informeller Beziehungen zwischen Kapital und Arbeit im Zeitalter der Globalisierung. In: Komlossy, Anrdea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann Susan (Hrsg.) *Ungeregelt und unterbezahlt.* Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 203—220.
- Perneczky Béla 1928: *A gazdasági cselédek szolgálati viszonyai. A vonatkozó összes törvények és rendeletek. A m. kir. földművelésügyi miniszter és a hatásköri bíróság gyakorlata.* Budapest
- Perneczky Béla — Kovács Ernő (szerk.) 1947: *Gazdasági munkajogi jogszabályok. A gazdasági munkajogra és társadalompolitikára vonatkozó hatályos törvények és rendeletek gyűjteménye 1867—1947.* Budapest
- Pfister Lajos — Kálmán Mihály (szerk.) 1927: *A betegségi és baleseti kötelező biztosításról szóló 1927. évi XXI. tc. törvényhozási előmunkálatai.* Budapest
- Ránki György 1983: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. In: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 245—285.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*
- Rodé János 1927: *Az 1927. évi XXI. tc. magyarzáttal és joggyakorlattal.* Budapest
- Tálos, Emmerich 1981: *Staatliche Sozialpolitik in Österreich. Rekonstruktion und Analyse.* /Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik, Bd. 5./ Wien
- Staatsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich; für die Republik Deutschösterreich*
- Szabó István (szerk.) 1972: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914.* Budapest, II. kötet
- Szterényi, Josef 1905: *Die Arbeiterversicherung.* (Sonderdruck zum Internat. Arbeiterversicherungskongress, Wien 17—23. September 1905.)
- Wadl, Wilhelm 1987: *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktion und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867—1879).* Wien
- Wallerstein, Immanuel 1995: *Die Sozialwissenschaft „kaputtdenken“. Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts.* Weinheim
- Weidenholzer, Josef 1985: *Der sorgende Staat. Zur Entwicklung der Sozialpolitik von Joseph II. bis Ferdinand Hanusch.* Wien/München/Zürich
- Zacher 1905: Die Arbeiterversicherung in Ungarn In: *Die Arbeiterversicherung im Auslande.* Berlin, Berlin-Grunewald, Bd. VIII, VIIIa.
- Zimmermann, Susan 1990: Frauenerwerbsarbeit und Haushalt im Wien der Jahrhundertwende. In: *Archiv 1990. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung.* Wien, 92—122.
- Zimmermann, Susan 1997: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium“ der Doppelmonarchie im Vergleich zu Wien. 1873—1914.* Sigmaringen, J. Thorbecke.